

MÜNDƏRİCAT

Ön söz.....	5
Giriş.....	6

I F Ə S İ L

ORTA ƏSR MÜTƏFƏKKİRLƏRİNİN YARADICILIĞINDA ŞƏXSİYYƏTİN İNKİŞAFINDA İRSİYYƏT AMİLİNİN QOYULUŞU MƏSƏLƏLƏRİ

1.1. N.Gəncəvi, N.Tusi və M.Füzulinin irsiyyətlə bağlı fikirləri	11
1.2. M.Əvhədi insanın inkişafında irsiyyətin rolu haqqında.....	44

II F Ə S İ L

ORTA ƏSR MÜTƏFƏKKİRLƏRİ İNSANIN MƏNƏVİ TƏKAMÜLÜNDƏ MÜHİTİN VƏ TƏRBİYƏNİN ROLU HAQQINDA

2.1. Orta əsr mütəfəkkirlərinin insanın formalaşması prosesində mühitin rolu ilə bağlı fikirləri.....	56
2.2. Orta əsr mütəfəkkirləri şəxsiyyət tərbiyəsinin məzmunu və vəzifələri haqqında.....	74
2.3. Müasir şəraitdə şəxsiyyətin formalaşması prosesində tarixi-nəzəri fikrin öyrənilməsinin əhəmiyyəti	87
Nəticə.....	96
İstifadə edilmiş ədəbiyyat.....	99

ÖN SÖZ

Şəxsiyyətin formalaşması haqqında ideyalar qədim dövrdən etibarən meydana çıxmış, cəmiyyətin inkişafında müvafiq olaraq zənginləşmə yolu keçmiş və Azərbaycan ictimai-pedaqoji fikrinin mühüm probleminə çevrilmişdir. Qeyd edək ki, müəllif problemlə bağlı çox saylı tədqiqat materialını hərtərəfli və sistemli şəkildə öyrənmiş, bu tarixi-nəzəri mənbələr haqqında əhəmiyyətli maraqlı fikirlər söyləyə bilmişdir. Bu cəhətə əsaslanaraq göstərə bilərik ki, həqiqətdə dərs vəsaiti məhz belə bir problemə həsr olunduğu üçün aktualıq kəsb edir. Dərs vəsaiti giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Girişdə müəllifin problemə münasibətini elmi yanaşma kimi qiymətləndirirəm.

Vəsaitin birinci fəslı “Orta əsr mütəfəkkirlərinin yaradıcılığında şəxsiyyətin inkişafında irsiyyət amilinin qoyuluşu məsələləri” adlanır. İki yarım fəsildən ibarət olan bu fəsildə ictimai, fəlsəfi və pedaqoji fikrimizin qaynaqları kimi M.Əvhədi, N.Gəncəvi, N.Tusi və M.Füzuli həyatı haqqında qısa məlumat verilmiş və əsərlərində irsiyyət amilinin şəxsiyyətin formalaşmasına təsirinə aid nümunələr əsasında geniş təhlillər aparılmışdır. Xoşa gələn cəhətdir ki, müəllif problemi dövrün tələbləri, diqtəsi, ideoloji streotiplərinin tərbiyədə əksi prizmasından öyrənməyə səy göstərmiş və buna demək olar ki, nail ola bilmişdir.

“Orta əsr mütəfəkkirləri insanın mənəvi təkamülündə mühitin və tərbiyənin rolu haqqında” başlıqlı ikinci fəsildə mühit və tərbiyə amilləri haqqında ümumi məlumat verilmişdir. Bu ümumi elmi-nəzəri fikirlər müəllifin məsələyə düzgün metodoloji əsaslarla yanaşdığını nümayiş etdirir.

Gənc tədqiqatçı oxucunu inandıra bilir ki, X.Şirvani, N.Gəncəvi, N.Tusi, M.Əvhədi, İ.Nəsimi, Ş.İ.Xətai və M.Füzuli kimi orta əsr Azərbaycan mütəfəkkirlərinin əslərində insanın formalaşması prosesində tərbiyənin və mühitin rolu ilə bağlı fikirləri pedaqoji fikrimizin çox əhəmiyyətli səhifələridir. Müasir şəraitdə bu zəngin xəzinə araşdırılaraq üzə çıxarılmalıdır. Bütövlükdə əsərdə klassik Azərbaycan mütəfəkkirlərinin şəxsiyyət tərbiyəsinin məzmunu və vəzifələri haqqındakı fikirləri geniş və sistemli şəkildə təhlil olunmuş və müasir şəraitdə şəxsiyyətin formalaşmasının tarixi nəzəri məsələlərinə aid yeni bir vəsait hazırlanmışdır ki, bu vəsait ali məktəbdə tədris prosesinə layiqli bir tövhə olacağına inanırıq.

Vəsaitdə müəllif şəxsiyyət tərbiyəsinin nəzəri problemlərini arşdıran görkəmli tədqiqatçı alimlərin əsərlərindən və elektron mənbələrindən də bacarıqla istifadə etmişdir. Ümumiyyətlə bəhs olunan problem dolğun və hərtərəfli hazırlanmışdır. Bəhs olunan məsələlərin təhlil-tərkib edilməsi və fikrin məntiqi ardıcılığı tədqiqatın elmi dəyərini artırır. Müəllifin problemlə bağlı elmi ədəbiyyatlarla, dövrü mətbuat kolleksiyaları ilə tanışlığında xüsusi qeyd olunmalıdır. Tədqiqatçı kimi müəllifin problemə baxışı, bəhs olunan məsələlərə yanaşması tam sistemli və yenidir.

Bu deyilənlərə əsaslanıb vəsait haqqında belə bir qənaətimizi ifadə etmək istəyirik ki, vəsaitin nəticələri bu problemlə maraqlananlara, müəllim və tələbələrə faydalı olacağını nəzərə alıb onun nəşr olunmasını vacib hesab edirəm.

VAHİD RZAYEV

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Əməkdar müəllim

GİRİŞ

Hər hansı bir xalq, nəsil və millət olursa olsun özünə-məxsus səciyyəsi, tərbiyə xüsusiyyətləri və rəngarəng hadisələrlə dolu pedaqoji fikir tarixi vardır. Qədim və zəngin tarixi keçmişə malik olan Azərbaycan xalqının məktəb, tərbiyə və pedaqoji fikir tarixi, geniş elmi tədqiqat işi üçün tükənməz bir xəzinədir. Xalqımızın tarixi, dünyabaxışı, fəlsəfi, ictimai-siyasi fikri, mənəvi aləmi, mütərəqqi ənənələri tədris, təhsil, tərbiyə və pedaqoji fikir tarixində mövqeyi hələ də ətraflı öyrənilməmişdir.

Pedaqogika tarixini öyrənməyə ehtiyacı olan hər bir adam keçmiş pedaqoji təcrübənin faktları ilə tanış olmalı, öz xüsusi təcrübəsini inkişaf etdirməlidir. Keçmiş mütərəqqi təcrübəsindən və qabiliyyətlərindən istifadə edərək, müxtəlif fikirlərin nəzəriyyələrin vəhdətindən özü üçün lazımı olan təsəvvürlər yaratmalıdır.

Qeyd edək ki, tərbiyə elmi, ilk pedaqoji meyillər çox uzaq keçmişdən öz başlanğıcını almış, mütərəqqi ənənələri inkişaf etdirərək müasir səviyyəsinə gəlib çatmışdır. Tərbiyənin ayrı-ayrı dövrlərində məqsədini, təbiətini, məzmununu və prosesini dərk edərək öz dünyagörüşünü genişləndirməli, məktəb təcrübəsində ondan bəhrələnməlidir. Buna görə də tarixin bütün dövrlərində olduğu kimi bu gün də bu sahədə tədqiqatlar aparmaq ən aktual məsələlərdəndir.

Azərbaycanda pedaqoji fikir tarixinin keçmişi çox qədim olmuşdur. Onu xalq pedaqogikasının, şifahi xalq ədəbiyyatının nümunələri zənginləşdirmişdir. Mənbələrə nəzər salsaq, biz bunu istər qədim (56, 95), istər erkən (28, 40) istərsə də son orta əsrlər dövründə (56, 103) fəaliyyət göstərmiş şəxsiyyətlərin əsərlərində də görə bilərik.

Xalq pedaqogikası nümunələrinə X.Şirvaninin, N.Gəncəvinin, N.Tusinin, M.Əvhədinin, İ.Nəsiminin, Ş.İ.Xətəinin və M.Füzulinin əsərlərində də rast gəlmək olur. Bu məsələ yalnız Azərbaycan yazıçı və şairlərin deyil, qocaman Şərqi klassik şairlərinin yaradıcılığında da tərənnüm edilmiş və neçə-neçə tərbiyə örnəyinə çevrilmişdir. Onların yaradıcılığında şəxsiyyətin tərbiyəsi ilə bağlı dəyərli fikirlər irəli sürülmüşdür.

Orta əsr Azərbaycan mütəfəkkirlərinin şəxsiyyət tərbiyəsi ilə bağlı fikirləri bir sıra tədqiqatçıların əsərlərində öz əksini tapsa da, qeyd olunan mövzu ayrıca tədqiqat obyektini olmamışdır.

Vəsaitdə bu cəhət əsas götürülərək orta əsr Azərbaycan mütəfəkkirlərinin şəxsiyyət tərbiyəsi haqqında fikirləri əsas tədqiqat obyektinə olmuşdur. Bununla bağlı orta əsr Azərbaycan mütəfəkkirlərindən X.Şirvaninin, N.Gəncəvinin, N.Tusinin, M.Əvhədinin, İ.Nəsiminin, Ş.İ.Xətəinin və M.Füzulinin fikirləri öyrənilmişdir.

Vəsaitin yazılmasında əsas məqsəd orta əsr Azərbaycan mütəfəkkirlərinin şəxsiyyət tərbiyəsi haqqında fikirlərini öyrənməkdən ibarətdir. Bu zaman aşağıdakı vəzifələrin həlli nəzərdə tutulmuşdur:

-İnsanın şəxsiyyət kimi necə formalaşdığını aydınlaşdırmaq;

-XI-XVI əsr Azərbaycan mütəfəkkirlərindən bir qrupunun şəxsiyyət tərbiyəsi haqqında fikirlərini kompleks şəkildə öyrənmək;

Şəxsiyyətin formalaşmasında irsiyyətin, mühitin və tərbiyənin rolunu müəyyənləşdirmək;

-Şəxsiyyət kimi formalaşmış insanın hansı qabiliyyətlərə, keyfiyyət imkanlarına malik olduğunu müəyyənləşdirmək.

Qeyd edək ki, vəsaitdə XI-XVI əsr Azərbaycan mü-təfəkkirlərindən bir qrupunun (X.Şirvaninin, N.Gəncəvi-nin, N.Tusin, M.Əvhədinin, İ.Nəsiminin, Ş.İ.Xətəinin və M.Füzuli) şəxsiyyət tərbiyəsi ilə bağlı söylədikləri fikirləri öyrənilmişdir. Bu zaman insanın şəxsiyyət kimi formalaş-ması prosesində irsiyyətin, mühitin və tərbiyənin rolu sis-temli şəkildə öyrənilmiş, onların mühüm yer tutduğu mü-əyyənləşdirilmişdir.

Vəsaitin yazılmasında Ə.Ağayev, Ə.Həşimov, N.Ka-zımov, Ə.Seyidov, M.Muradxanlı, İ.Mollayev, O.Həsənlı, R.Hüseynzadə, İ.Əliyev, R.Ağayev və V.Rzayev kimi gör-kəmli pedaqoqların əsərlərindən və əldə etdiyi nəzəri nə-ticələrdən istifadə edilmişdir.

Mövzunun araşdırılması zamanı elmi araşdırma, mü-qayisəli təhlil üsullarından istifadə edilmiş, obyektiv ya-naşma prinsipi gözlənilmişdir. Bu üsulların təbliği nəticə-sində şəxsiyyətin formalaşmasında irsiyyətin, mühitin və tərbiyənin rolu aydınlaşdırılmışdır.

Dərs vəsaitinin hazırlanmasında internet adremlərindən, son dövrdə nəşr olunmuş kitablardan, klassiklərin əsərlərindən və dövrü mətbuat materiallarından istifadə edilmişdir.

I FƏSİL

ORTA ƏSR MÜTƏFƏKKİRLƏRİNİN YARADICILIĞINDA ŞƏXSİYYƏTİN İNKİŞAFINDA İRSİYYƏT AMİLİNİN QOYULUŞU MƏSƏLƏLƏRİ

1.1. N.Gəncəvi, N.Tusi və M.Füzulinin irsiyyət haqqında fikirləri

Orta əsr Azərbaycan mütəfəkkirlərinin şəxsiyyət tərbiyəsində irsiyyət amilinin rolu haqqında elmi araşdırma apararkən ilk öncə irsiyyət faktoruna elmi cəhətdən yanaşmaq lazımdır.

Fiziologiyada isbat olunmuşdur ki, cinsi hüceyrədə olan xromosomlar nəsillər arasında bir növ keçid körpüsü rolunu oynayır. Bu əsasda yaranan sinir sistemi insanın təlim almasına və tərbiyə olunmasına imkan yaradır.

Qeyd edək ki, orqanizmdəki hüceyrələrdə olan xromosomun strukturunda, habelə genlərdə yaranan qeyri-normallıq sonradan orqanizmin hər hansı bir orqanında əmələ gələn qüsurda özünü göstərir. Məsələn, hüceyrədəki xromosomların sayı normadan (46) az, yəni 45 və ya artıq 47 olduqda kişi orqanizmində kişiyə xas olmayan bəzi qadın əlamətləri (səsin incəliyi, saqqalsızlıq, bığsızlıq, döş vəzilərinin artması və s.) qadın orqanizmində isə boyun həddən artıq qısalığı, cinsi inkişafın geri qalması və s. kimi, əlamətlər müşahidə olunur. Adamların böyük əksəriyyətində irsi imkanlar normada olduğundan, onların psixoloji inkişaf imkanları da oxşardır. Eyni yaş dövründə və normal inkişaf edən adamların çoxunda psixoloji xüsusiyyətlər təqribən bir-birinə yaxın olur.

Mənbələrə nəzər salsaq görürük ki, anadangəlmə əlamətlərin heç də hamısı irsi əlamət hesab edilmir, qabiliyyətlər irsən keçmir. Çünki uşaq təbii imkanlarla doğulur. Təbii imkanlar hazır qabiliyyətlərin əmələ gəlməsi və inkişafı üçün imkanlar yaradan təbii zəmindir (53, 81). Məsələn, uşaq nitq qabiliyyəti ilə doğulmur, lakin nitq qazanmaq üçün zəruri olan təbii imkanlarla doğulur. Onun boğazının, dilinin, damağının quruluşu, eləcə də sinir sisteminin inkişaf səviyyəsi, ikinci siqnal sistemi danışmaq və danışılanı başa düşmək üçün təbii imkanlar təşkil edir. Eləcə də yazı yazmaq qabiliyyəti ilə doğulmur, lakin onun barmaqlarının quruluşu, əllərindəki xırda əzələlərin vəziyyəti, əqli inkişaf səviyyəsi sonralar yazmaq qabiliyyətinin yaranması üçün təbii imkanlar zəminində əmələ gəlir. Bu cür əlamətlərin bəziləri ana bətnində daxili və xarici mühitin təsiri ilə yarana bilər. İrsi əlamət bir nəsildə deyil, bir çox nəsillərdə üzə çıxır və mühitin təsirində davamlı olur (37, 60). Anadangəlmə əlamət isə bir nəsildə müşahidə edilir və sonrakı nəsllərə keçməyə də bilər (38, 82). Oudur ki, irsi əlamətlə anadangəlmə əlaməti qarışdırmaq olmaz.

Buna görə də pedaqogika şəxsiyyətin formalaşması məsələlərində irsiyyətin mövcudluğunu nəzərə almalı, hansı fiziki və fizioloji əlamətlərin irsi və ya anadangəlmə olduğunu bilməlidir. Fiziki və fizioloji inkişafı normal gədən uşaqlarda psixoloji funksiyaları, o cümlədən şüuru və əxlaqi keyfiyyətləri normal formalaşdırmaq imkanı vardır.

Şəxsiyyətin formalaşmasında min illər boyu irsiyyəti əsas saysaq, onu nəslin inkişafında eyni əlamət və xassələrin təkrar olunması kimi göstərmək olar. Müəyyən olunmuşdur ki, irsiyyət çoxalma prosesində fərdin inkişaf proqramına malik olan hüceyrənin maddi qurluşunu nəsle

ötürməklə, onun inkişafına xas olan morfoloji, fizioloji və biokimyəvi proseslərin yeni nəsildə ardıcılığını təmin edir (41, 81). İrsiyyət ümumi bioloji hadisə olub canlı orqanizmlərin əlamət və xassələrinin nisbi sabitliyinə imkan yaradır. Əlamətlərin bu sabitliyi pozulduqda orqanizmlər arasında fərqlər meydana çıxır.

Tibb sahəsində aparılan son tədqiqatlardan görünür ki, şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edən irsi əlamətlərin də dəyişməsi mümkündür. Ətraf mühitin müxtəlif amilləri vasitəsilə irsi əlamətlərə təsir göstərmək olur. İrsi xəstəliklər uşağın psixoloji inkişafın ləngidə bildiyindən, həkimlər belə xəstəliklərdən və onların müalicə üsullarından əvvəlcədən xəbərdar olmuşlar. Qeyd edək ki, son dövrlərdə bəzi irsi xəstəliklərin müalicə vasitələri tapılmışdır.

Ümumiyyətlə, orqanizmdə cərəyan edən fizioloji prosesləri nə qədər dərinədən öyrənsək uşaq şəxsiyyətinə sosioloji və tərbiyəvi təsirlərin məqsədyönlüyünü bir o, qədər artırmış olarıq (10, 65).

Xüsusən də, müəllim, valideyin və digər tərbiyəçi uşaqlarda formalaşdırmaq istədiyi mənəvi, əxlaqi, fiziki və estetik keyfiyyətlərin hansı fizioloji zəmində, hansı irsi əlamətlər üzərində aparılacağını mütləq bilməlidir. Ona görə ki, uşağın malik olduğu irsi və anadangəlmə əlamətlər uşaq şəxsiyyətinin fizioloji inkişafı üçün müəyyən fizioloji zəmin, imkan rolunu oynayır. Təlim və tərbiyə də bu imkan və bu zəmin mütləq nəzərə alınmalıdır.

Pedaqogika elminə görə təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişaf üçün əhəmiyyət kəsb edən fiziki əlamətlər deyil, fizioloji əlamətlər irsən nəsildən-nəslə keçir (37, 40). Lakin fizioloji əlamətlər (saçın rəngi, gözün rəngi və quruluşu, qamət, yerləş tərz və s.) şəxsiyyətin necəliyinə, yəni

mənəvi, əxlaqi və estetik keyfiyyətlərə təsir göstərmir. Nə-sildən-nəslə keçən fizioloji əlamətlərin (baş beyin qabı-ğında hüceyrələrin sayının, baş beyin qabığı nahiyələri arasında əlaqələrin, ümumiyyətlə ali sinir sisteminə aid olan digər xüsusiyyətlər) şüura, davranışa, təlim-tərbiyə işinə təsiri olur.

Elmi tədqiqatlar göstərir ki, irsiyyətə üstünlük veril-məsi ən qədim ideyadır. Belə ki, insanlar hələ lazımınca sosial təcrübə toplamazdan öncə adamların nəsildə, qohumluqda bir-birinə bioloji bənzərliyini (boyun, rəngin, saçın, burnun, gözlərin, səsin və yerişin oxşarlığı) mü-şahidə etmişlər.

Emprik təcrübənin, milyon illərin müşahidə sınağın-dan çıxmış qənaətlərinin ifadəsi atalar sözlərində, zərb-məsələlərdə, bayatılarda və s. öz əksini tapmışdır. Hətta bu ifadələrdə yalnız bioloji irsilik deyil, mənəvi keyfiyyət va-risliyi də qabarıq şəkildə təqdim edilmişdir.

Qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycan xalq pedaqogika-sında bununla bağlı xeyli fikirlər var. Məsələn, “Ot kökü üstə bitər”, “Anasına bax qızını al, qırağına bax bezini al”, “Namərd gəlib mərd olmaz, olmasa mərd atası”, “Qurd adını dəyişər, xasiyyətini dəyişməz”, “Quyuya su tökmək-lə dolmaz, gərək dibində gəlsin” və s. (28, 96-97), kimi ifadələrdə fikirlər, hətta aşıq şeirində poeziya mövzusuna çevrilmişdir. Bu cəhətdən Xəstə Qasımın bu misraları daha səciyyəvidir:

Ot bitər kök üstə əsli nə isə,
Yovşan bəsləməklə çəmənzar olmaz...
Vəfahiya əmək çəksən itirməz,
Bədəsil nəsihət, öyüd götürməz,
Göy söyüddə heyva olmaz, nar olmaz...

Sərv ağacı hər ağacdan ucadı
Əsli qıtdı, budağında bar olmaz (64).

Xalq pedaqogikası nümunələrindən bir çoxunda şəxsiyyətin tərbiyəsində mühit və tərbiyənin rolu əsas götürülmüşdür. Xalq pedaqogikasında irsiyyətə üstünlük verilməsi digər amillərin rolunu heçə endirməmişdir. Əksinə, bəzi nümunələrdə tərbiyə və mühitin rolu xüsusi olaraq qeyd edilmişdir.

Şəxsiyyətin formalaşmasında irsiyyətin həlledici roluna dair fikirlər yalnız xalq pedaqogikasında deyil, elmi ədəbiyyatda da qədim dövrdən bu günə qədər davam etməkdədir. Bəzi hallarda irsilik nəzəriyyəsi ictimai-sinfi, bəzi hallarda isə sırf elmi mövqedən şərh edilmişdir. Tarixi inkişafın və ictimai-iqtisadi formasiyaların meydana çıxardığı tələbdən asılı olaraq hər bir ideoloq şəxsiyyət probleminə mənsub olduğu sinfin mövqeyindən yanaşmışdır (1, 167). Buna görə də istər quldarlıq, istərsə də feodalizm dövründə irsiyyət nəzəriyyəsi tərəfdarları çox olmuşdur. Sınıf fərqlərin güclü olduğu ölkələrdə indi də irsiyyətə yalnız bioloji (təbii imkan, genetik daşıyıcılıq-T.X) mövqeyindən deyil, sinfilik (hakimlik, yüksəklik-T.X) baxımından şərh verirlər. Bununla da insanlar arasında ayrı seçkiliyə, qabiliyyət, bacarıq və rütbə fərqinə təbii əsas verməyə çalışırlar (30, 35).

Azərbaycan ictimai-fəlsəfi, eləcə də pedaqoji fikrinə güclü təsir göstərmiş Platon və Aristotel insanın “birinin tabe olan, digərinin isə hakim olmaq üçün” doğulduqlarını iddia etmişlər. Çünki, belə güman etmişlər ki, insanların bir hissəsi qul sahibləri (hakim-T.X), digər bir hissəsi qullardır (tabe olan) (3, 125). Əgər onlar tərbiyə ilə, şəxsiyyəti formalaşdırmaqla qulun da quldan ola biləcəyi

fikrini söyləseyidilər, o zaman mövcud olan qurluşun hakim sinfin əleyhinə çıxmış olardılar. Onlar bu barədə heç fikirləşmirdilər. O, zaman söhbət insan tərbiyəsindən, elm, təhsil almaqdan, elm və təcrübə ilə təkmilləşmədən gərdirdisə, bu, qullara yox, quldarlara məxsus idi.

Qeyd edək ki, burada tərbiyənin sinfi xarakterinin əsası qoyulmuşdur. Belə bir yönüm texniki tərəqqinin və istehsal münasibətlərinin təkmilləşməsi ilə feodalizm, kapitalizm quruluşlarında da müəyyən dəyişikliklərlə öz keyfiyyətini saxlamışdır.

Pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor Əjdər Ağayev yazırdı: “Orta əsrlərdə irsiyyət nəzəriyyəsi daha geniş sürətdə dini əsaslara söykənməklə hakim ideologiya səviyyəsinə qalxmışdır. Hətta insanın yaradıcılıq inkişafını inkar etməyə başlamış yeni elmi fikir və ideyalar irəli sürənlər “şeytan”, “yaramaz” kimi damğalanmışlar” (1, 75-76).

Onu da qeyd edək ki, XVI əsrdə priformizm fəlsəfi cərəyanın nümayəndələri insanın doğularkən şəxsi keyfiyyətlərinin özü ilə hazır gəldiyini iddia edirdilər. Onlar insanın bioloji təbiətindən çıxış edərək cəmiyyətdəki sinfi ayrılığı qanuniləşdirməyə cəhd edirdilər.

Azərbaycanda orta əsrlərdə şahlıq, xanlıq və başqa rütbələrin atadan övlada irsən keçməsi haqqında yalnız nəzəriyyə cəmiyyətdə hökm sürən silki münasibətləri nəzəri cəhətdən əsaslandırmağa çalışmışlar. Onlar “əsil-nəcabəti” olan şəxslərə öz valideynindən yüksək xüsusiyyətlər keçdiyini iddia etmişlər. Burada tərbiyənin həlledici gücü nəzərə alınmamışdır.

Orta əsrlərdən süzülüb gələn şəxsiyyətin üstünlüyü nəzəriyyəsi son illərdə də bəzi ölkələrdə müdafiə edilmək-

dədir. Alman filosofu Şopenhaner insanın tərbiyəvi təsir altında dəyişmədiyini iddia edərək yazır ki, “insanın xarakterindəki nöqsanları yox etməyə təşəbbüs göstərmək boş təşəbbüsa bənzəyir” (8, 187).

Amerikalı mütəfəkkir Con Dyui uşağın inkişafını anadangəlmə instinkt və qabiliyyətlərlə bağlayır. İtaliyalı mütəfəkkirlərdən M.Kazotti və M.Stefani də uşaq şəxsiyyətinin inkişafı haqqında nəzəriyyələrini din və mistika ilə əlaqələndirmişlər. Onlar belə hesab etmişlər ki, “insanın təbiət tərəfindən yaradılmış bədəni müvəqqətidir, ruh isə əbədi və ölməzdir” (50, 25). Ruhun ilahiləşmiş mənşəyini tədqiq edərək inkişafın da dini tərbiyə altında başa çatmasını irəli sürmüşlər. Onlar məsələyə birtərəfli yanaşırlar. İnsanı tam, bütöv varlıq və kompleks amillərin təsiri ilə formalaşan, təbiətin bir parçası olan ictimai-ali şüurlu yaranış kimi tədqiqatə cəlb etmişlər.

Pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor Əlheydər Həşimov yazırdı: “Şəxsiyyətin formalaşmasını, insanın inkişafını “zatla”, “əsil-nəcabətlə” və ya “tale ilə”, “qismətlə” bağlamaq, insan təbiətinin dəyişməzliyini təsdiq etmək, irsiyyət və qismət nəzəriyyələrini yeganə düzgün nəzəriyyə kimi qələmə vermək, uşağın bütün müqəddaratı, xasiyyət və qabiliyyətini irsi qüvvələrlə, “qismətlə” bağlamaq qeyri elmidir” (29, 100-101).

“İrsiyyət nəzəriyyəsi” ilə, “qismət nəzəriyyəsi”ni birbirindən ayırmaq lazımdır. Ola bilsin ki, sinfi baxış mövqeyindən hər iki nəzəriyyədə güclüyə, varlıya, hakimə bərraət ideyası vardır. Ancaq bu nəzəriyyələrin qnesioloji kökləri tamamilə başqa-başqadır.

Qeyd edək ki, “irsiyyət nəzəriyyəsi”ni dini mövqedən uzaq olan hakimiyyətə işləyən ideoloqlar və həm də bu nə-

zəriyyəni həqiqətən elmi yəqinlik kimi başa düşən alimlər yaratmış və inkişaf etdirmişlər. Lakin, “qismət”, “tale” nəzəriyyəsi bilavasitə dini təlimlə bağlı olmuşdur. Ona görə ki, burada əsas olan bioloji genlər deyil, Allahın verdiyi paydır, taledir və qismətdir. Bu insanın təbiətində, irsində yox, taleyindədir, yəni “alın yazısındadır”.

Onu da qeyd edək ki, “irsiyyət nəzəriyyəsi”nin müəyyən genetik əsası vardır. Valideynlərə məxsus olan fərdi əlamətlərin nəsildən-nəslə keçməsinə şərtləndirən imkana elmdə “gen” adı verilmişdir (38, 40).

Genlər xromosomlarda yerləşir. Buna görə də güman etmək olar ki, cinsi hüceyrədə olan genlərin hərəsi valideyn orqanizmindəki bir əlamətin (normal və ya patoloji əlamətin) daşıyıcısıdır. Demək olar ki, artıq müasir dövrdə insan ömrünün proqramlaşması barədə elmi ideyalar yaranmaqdadır.

Uzun illər keçmiş sovet ideologiyası həm irsiyyət nəzəriyyəsini, həm də qismət nəzəriyyəsini cəfəngiyyat hesab edərək onu heçə endirmiş və ziyanlı hesab etmişdir. Lakin hazırda elm hər iki nəzəriyyəyə geyindirilmiş fanatizm qabığına ataraq, elmi-rasional əsasa malik olduğunu iddia etməkdədir. Onu da qeyd etməliyik ki, dini təlimdə irsiyyətdən kor-koranə bəhs edilməmiş və irsi varislik ətəldə qəbul edilməmişdir.

İslam dininin baş təlimi insanı özünüdərkinə istiqamətləndirmişdir. Müqəddəs kitabımız “Qurani-Kərim”də insanın özünü dərk etmək yoluyla gerçəkliyin və ruhi aləmin yaradıcısı Allahı dərk etdiyi qeyd edilmişdir (62).

Göstərilmişdir ki, insan elm yolunda, elm öyrənməklə, təhsil almaqla, tərbiyəçidən (müəllimdən) dərs (tərbiyə)

almaqla formalaşır, təbii və ictimai fəaliyyət üçün hazır olur, inama və əqidəyə yiyələnir (62).

Dini təlimdə isə əksinə, irsiyyətin insanda yalnız təbii imkanların mənbəyi kimi qeyd edilir. Bu da elmi əsasa uyğundur. Əslində irsiyyət amili olmasaydı, insanı yetişdirən təkamül də mümkün olmazdı. Hər məxluq özünə bənzər başqa bir məxluqu məhz ona görə yaradır ki, onun hüceyrəsində müəyyən genetik məlumat vardır və bu məlumat nəsildən nəsilə keçir.

İrsiyyət sistemi yəni irsi əlamətlərin məcmusu, saçın və gözlərin rəngi, üzün çevrəsi, bəzən də hətta insanın yerişi cinsi hüceyrənin nüvəsində, yəni xromosonlarda olur. Bu genlərin hər biri isə çox mürəkkəb quruluşludur və elementar vahidlərin daşıyıcısıdır (58, 15).

Professor Ə.Həşimov görkəmli genetik M.Axundovun fikirlərinə istinad edərək qeyd etmişdir ki, insanın fərdi xüsusiyyətlərinin bir kökü irsən keçən genetik materialda, yəni xromosomlardadır. Xromosom və genlərdə baş verən dəyişmələr (mutasiyalar) nəticəsində meydana gələn xassələrin köklərindən biri valideynlərin (baba və ulu babalarının yeddi nəsil dönməsinə qədər) irsiyyətində olur. Uşaq yalnız ictimai mühitin deyil, həm də ailənin bioloji əsaslarının məhsuludur (28, 76).

Qeyd olunmalıdır ki, heyvanlarda olduğu kimi, insanlarda da instinktlər var. Əgər instinktlər irsən keçirsə, bəs nə üçün instinkt əsasında insanın hərəkəti heyvanların hərəkətlərindən fərqli olur? Bu məsələ çox mürəkkəbdir. Bununla belə, son vaxtlarda tanınmış alimlər insanın sosial davranışının, əxlaqi keyfiyyətlərinin irslə (irsiyyətlə) şərtlənməsi fikrini açıq söyləyirlər.

Qeyd edək ki, insan bioloji növ kimi bütün tarix boyu cüzi dəyişikliyə uğramışdır. Bu isə insan təbiətinin və insan mahiyyətinin gen sisteminin dəyişməzliyinə daha bir sübutdur. İnsan növünün dəyişməsi o, zaman ola bilər ki, alimlər onun gen koduna praktiki olaraq müdaxilə üçün vasitə əldə etsinlər. Belə cəhdlərin isə xeyir, yoxsa zərər verəcək, nəyə gətirib çıxaracaq, onu demək isə xeyli çətinidir (52, 83).

Deyənlərdən aydın olur ki, əvvəla şəxsiyyətin formalaşmasında irsiyyətin rolu vardır. İrsiyyətin rolunu heç endirmək və ya onu inkar etmək düzgün olmaz. Bir sıra irsi əlamətlər, o cümlədən irsi xəstəliklər uşaqlarda vaxtında müəyyənləşdirilməli və təlim-tərbiyə zamanı hökmən bu nəzərə alınmalıdır.

İrsi qüsurlardan azad olan və fiziki inkişafı normal gedən uşaqlarda psixoloji funksiyaları, o cümlədən şüuru yüksək səviyyədə müvəffəqiyyətlə formalaşdırmağın mümkün olduğuna inanmaq lazımdır. Çünki normal irsi əlamətlərə malik olan uşaqlar da psixi inkişaf imkanlarına malik olurlar.

Məhz bu elmi əsaslara və empirik təcrübəyə söykənərək Azərbaycanın bir çox filosof və pedaqoqları kimi Nizami Gəncəvi, Nəsrəddin Tusi, Marağalı Əvhədi və Məhəmməd Füzuli irsiyyət amilinin şəxsiyyətin formalaşmasında həlledici yer tutduğunu qeyd edərək bir çox dəyərli elmi-pedaqoji fikirlər söyləmişlər.

Orta əsrin cəhalət səltənətində nurlu bir işıq kimi parlayan dahi Azərbaycan mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi dövrünün bütün qabaqcıl elmlərini bilən yüksək təhsilli bir sima idi. İlyas Yusif oğlu Nizami Gəncəvi 1141-ci ildə Gəncə şəhərində anadan olmuşdur. Ömrünün sonuna

(1209) qədər orada yaşamışdır. Onun vətəni Gəncə o zaman Azərbaycanın böyük sənaye və ticarət mərkəzlərindən biri olmuşdur.

N.Gəncəvi zəmanəsinin qabaqcıl və xalqının həyatına bağlı ziyalı ailəsində dünyaya gəlmiş, boya-başa çatmış, tərbiyə və təhsil almışdır (48, 25). O, hələ kiçik yaşlarında elm və fəlsəfə aləminin qapılarını açmaq üçün ərəb və fars dillərini mükəmməl öyrənmiş, ərəb dili vasitəsilə qədim yunan alim və filosoflarının əsərlərini oxumuşdur. Bəlkə də buna görədir ki, o, bütün insanları oxumağa, təhsil almağa, dünyanı öyrənməyə, bir sözlə, elmə yiyələnməyə səsləmişdir.

Böyük mütəfəkkir elmin gücünü, qüdrətini və əvəz olunmazlığını haqqında aşağıdakı misrasında yazırdı:

Qüvvət elmdədir başqa cür heç kəs,

Heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz (20, 75).

İnsan həyatını yaxından bilən Nizami saraylarda yaşamaqdan boyun qaçırmış və yoxsul həyat sürmüşdür. O, alicənab şəxslərə həmişə şah sarayından uzaq olmağı arzulamışdır. Mütəfəkkir yazırdı:

Şah dediyin ki, var, tənəkdir, tənək

Ondan uzaq gəzən ilişməyəcək (21, 110).

deyərək şah sarayında uzaq olmağı faydalı saymışdır. Buna görə də mütəfəkkir heç vaxt şah sarayında yaşamaq arzusunda olmamış və hökmdarların dəvətini qəbul etməmişdir. “Özgə süfrəsinin buğda çörəyini yeyib, onun pişiyi olunca, öz süfrəsinin arpa çörəyini yeyib onun aslanı olaram” (21, 150) deyərək varlıların, yüksək vəzifəliyələrin və eləcə də şahların qarşısında əyilməyi şəxsiyyətinə sığışdırmamışdır.

Nizamiyə görə, insan üçün ən böyük nemət var-dövlət deyil, ağıldır, insanı başqalarından fərqləndirən, fəaliyyətə təhrik edən, istiqamət verən və nəzarət edən ağıldır. Ağıla yüksək qiymət verən şair cəmiyyətin ən yaxşı vətəndaşı ancaq təhsilli, elmə qabil, maarifpərvər və müdrik olan adamlar olduğunu əsərlərində göstərmişdir. Odur ki, hər bir şəxs ağıllı olmağı və biliklərə yiyələnməyi müdrik insanlardan öyrənməyə çalışmalıdır.

Mütəfəkkir yazırdı ki, “Tamahla ağıl bir-birinə düşməndir. Tamahkar adamdan ağıllı uzaq qaçar. İnsan ağılın tərəfində durmalı, tamahını əzməlidir. Çox yeyənlər çox yaşamır, ağıllılar çox yaşayırlar. Bütün alçaq, misgin hiss və hərəkətlər adamı fəlakətə sürükləyir. Halbuki, onlardan uzaq olmaq insanı əxlaqi cəhətdən təmkinli, xeyirxah və alicənab edir. Adam zəngin xəzinə olan ürəyini fəsad yuvasına çevirməməlidir” (20, 61-62).

N.Gəncəvi irsiyyətə aid xüsusi əsər yazmasa da onun “Xəmsə”si sanki böyük bir irsiyyət ensiklopediyasıdır. “Xəmsə”də irsiyyət, tərbiyə, xüsusilə də əxlaq tərbiyəsi, xeyir və şər məsələsi ön planda çəkilməmişdi. Bu cəhətdən onun “Sirlər xəzinəsi”, “Xosrov və Şirin”, “Yeddi gözəl”, “İsgəndərnamə” və “Leyli və Məcnun” əsərləri daha xarakterikdir. Həmin əsərlərdən məlum olur ki, insan ləyaqətinin qızılla, var-dövlət və nəcabətlə ölçüldüyü orta əsr şəraitində Nizami cəsarətli addım ataraq şəxsiyyətin mahiyyəti haqqında kök salmış, mürtəcə baxışlara sarsıdıcı zərbə endirmiş, biliyi, elmi, zehni, zati, təlim və tərbiyəni yüksək qiymətləndirmişdir.

İnsanpərvərlik, dostluq və yoldaşlıq, düzlük-doğruculuq, ədalət, insani münasibətlər, təvazökarlıq, paklıq, saflıq, vətənpərvərlik və s. kimi nəcib müsbət əxlaqi key-

fiyyətləri yüksək qiymətləndirən mütəfəkkir bunların insanın zatında olmasını bildirmişdi. Onun elə bir əsərini tapmaq olmaz ki, orada irsiyyətin çalarları görünməsin.

Qeyd edək ki, Nizaminin əsrlərində əxlaq tərbiyəsinə geniş yer verilmişdir. Bu dahi mütəfəkkirin insanpərvərliyindən, şəxsiyyətə və xalqa olan sonsuz məhəbbətindən irəli gəlirdi. O, şəxsiyyətin mahiyyətini insanın irsiyyətində, özünüdərkində və xeyirxahlıqda görmüş, insanı daim xeyirxah işlərə səsləmişdi. Onun fikrincə insanın xeyirxahlığı irsində olmalıdır. Özünü dərk edən, özünü tanıyan insanın kamillik səviyəsində duraraq yalnız xeyir işlər görəcəyi fikrini irəli sürmüş və belə şəxsin əməlləri ilə əbədi yaşayacağını bildirmişdir. O, bu haqda yazırdı:

Kim ki, öz-özünü düşmüşdür başa,
Ona ölüm yoxdur, o, ölməz haşa...
Tanısan özünü, köçsən cahandan,
Yenə bu dünyada yaşayacaqsan (22, 26).

Qeyd edək ki, xeyirxahlıq yüksək mənəviyyat və insanlıq yaradıcılığı boyu onun əsərlərində diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Bu kimi yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə malik olan insanlar başqalarına qarşı münasibətini düzgün müəyyən etməyi, xeyirxahlıq tətbiq edərkən səhvə yol verməməyi bacarmalıdır. Hər cür insana xüsusən də, düşməne xeyirxahlıq göstərmək olmaz. Əksinə xeyirxahlıq düşməni və şər qüvvələri məhv etməyi tələb edir. Onun “Yeddi gözəl” əsərində gözəllərin söylədikləri hekayələr xeyirin şər üzərində qələbəsini tərənnüm edirdi. Xüsusilə də, Çin qızının söylədiyi “Xeyir və Şər” hekayəsi buna parlaq mисaldır.

Dahi Azərbaycan mütəfəkkiri əxlaq məsələlərinə dair görüşlərində dostluq və yoldaşlıq tərbiyəsi də mühüm cə-

hətlərdən biri kimi nəzərə çarpırdı. Nizamiyə görə, şəxsiyyət yaxşı dost, səmimi yoldaş olmağı bacarmalıdır. O, yoldaş və dost üçün nəinki malından, dövlətindən, hətta canından belə keçməyə hazır olmalıdır. Buna görə də dahi mütəfəkkir insanları dost tapmağa və yoldaş axtarmağa çağırırdı. O yazırdı:

Ölkə Xar şəhəri tək xaraba deyil, inan,
Yoldaş tap ki, yaxşısı yoxdur yaxşı yoldaşdan.
Dost gərəkdir həyatda hər qəlbə, hər könülə,
Elə yoldaş ki, versin sənidlə o, əl-ələ (23, 30).

Bu şəirdən aydın olur ki, yalnız dost tapmaq da deyil, kollektivdə yaşamaq, dostla və yoldaşa malik olmaq insanı fərəhləndirir, sadıq dost adamın sevincinə də, kədərinə də şərik olur. Dostsuz, yoldaşsız keçinmək, bəşər cəmiyyətindən uzaq düşmək adamı yazıq vəziyyətə salır. Mütəfəkkir xəbis və zülmkar adamlardan, yalançı və ikiüzlü dostlardan uzaq olmağa və onlarla ünsiyyət qurmağı məsləhət görmürdü.

Nizamiyə görə ikiüzlü, yalançı dost düşməndən daha qorxuludur. Belələrindən nə qədər uzaq olsan, o, qədər faydalıdır. Dahi mütəfəkkirin fikrincə, dostu bərk ayaqda, yaman gündə sınamaq lazımdır, həqiqi dost məhz belə vaxtlarda yaxşı tanınar. O, bu müsbət əxlaqi keyfiyyətləri ən müsbət cəhət kimi təqdir edirdi. Mütəfəkkir yazırdı:

Bərk ayaqda səmimi, ürəyi təmiz yoldaş,
Nə ayağından çəkər, nə səndən qaçırar baş (21, 33).

Qeyd edək ki, Nizami yüksək əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşmasında doğruluq və namusluluğu da yüksək qiymətləndirmişdi. O, bu sifətlərə öz əsərlərində geniş yer vermiş, onları saxtılığa, yalançılığa və hiyləgərliyə qarşı qoymuşdu.

Dahi mütəfəkkirin qənaətinə görə, doğruluq düzlük, sədaqət və namusluluq kimi yüksək əxlaqi və insani keyfiyyətlərin ilkin əlamətləri insanın irsində olmalıdır. O, şəxsiyyəti hərtərəfli yetkin, kamil görmək arzusunda olmuşdur. İstər özünə görə, istər davranışına görə, istərsə də digər fəaliyyətində insan hər şeyin öz yerini və öz üsulunu bilməlidir.

Mütəfəkkir əsərlərində lovğalığı, özünü öyən, boşboğazlıq edən və danışığının yerini bilməyən şəxsləri tənqid edirdi. Yüngüllüyü şəxsiyyət üçün naqislik saymış, ağır gəlmək üçün, qarnı doldurmağı yox, əqli idrakı zənginləşdirməyi lazım bilmişdi. O yazırdı:

Yüngül adam! Qarnına su, çörək doldur hey sən
Bil ki, o zaman yenə ağır gəlməyəcxən (24, 115).

N.Gəncəvi insanı sərraf olmağa, hər şeyin öz qiymətini düzgün verməyə səsləyirdi. Onun fikrincə o, şəxs kamil şəxs hesab edilir ki, hissə qapılmadan, tərəfgirlik və üzgörənlik etmədən istər keçmişdə, istərsə də zamanında görülmüş işə layiqli qiymət verə bilsin. Bu haqda mütəfəkkir yazırdı:

Bu dünyada nə görsən təzədən və köhnədən
Onun yaxşı, pisiyçün bir əndazə ayır sən (25, 86).

Mütəfəkkir saxta iş görən şəxsiyyətləri cəmiyyətin ağır dərdi hesab edirdi. Saxtakarlığı insan şəxsiyyətinin ən yaramaz keyfiyyəti sayırdı. Ona görə də tövsiyə edirdi ki: “İş zamanı çalış ki, olmayasan saxtakar” (23, 137).

Nizami Gəncəvi şəxsini tamlığını, onun sirr saxlamasında, boşboğazlıq etməməsində, hər çatana başına gələn bir şeyi, ya onun-bunun haqqında bildiklərini danışmamasında görürdü. Belələri orda-burda boşboğazlıq

edir, sonra isə yoldaşlarının ya qeyrisinin onun sirrini açdığından şikayətlənirdi. O, bununla bağlı yazırdı:

İndi ki, bildiyini saxlaya bilməyirsən,
Özgədən öz sirrini saxlamağı unutma sən (21, 131).

Həmçinin N.Gəncəvi mərifətli və münasib tonda danışmağı şəxsiyyətin ən gözəl keyfiyyəti hesab edirdi və deyirdi ki, ədəbli danışsan, sənə də ədəbli cavab verərlər.

Mütəfəkkir yazırdı:
Həyalı söz danış, öyrənib səndən,
Həyalı danışsın səni dinləyən.
Əqilli bir işdir yumşaq danışmaq,
Kobudluq axmağa yaraşar ancaq (24, 126).

Nizamiyə görə nəsil irsi keyfiyyətlərə görə də müəyyən edilmişdir. O, oğluna nəsihət verərkən bu məsələyə xüsusən toxunmuşdur. O, yazırdı:

Uşaqkən əslini sorsalar bir az,
Ağac bar verəndə cinsi sorulmaz!
Elə ki, böyüdün belədir qayda,
Atanın adından sənə nə fayda (25, 64)?

Bu şeirdən aydın olur ki, ağac bar verəndə cinsini (əslini–T.X) soruşmazlar, onu öz meyvəsinin keyfiyyətinə görə qiymətləndirərlər.

Nizaminin əsərlərində insanın tərbiyə sahəsində gözəl təbiət qazandığı haqqında göstərişləri çoxdur. O, bir tərəfdən irsi və fitri xassələrə ümid olmamağı, ağac bar verəndə onun əcdadı haqqında soruşurlar, onun öz keyfiyyətini nəzərə alırlar demiş, digər tərəfdən də buna baxmayaraq toxumun və adamın yaxşı cinsdən olması zərurəti fikrini irəli sürmüşdü.

Mütəfəkkir bununla bağlı yazırdı:

Zatı pis olanı heç yüksəltmə sən,

Qurdu bəsləməkdən ziyan çəkərsən (25, 65).

Dahi Azərbaycan mütəfəkkiri N.Gəncəvi insanı ədalətə, humanizmə xeyirxahlığa, elmi, bilikli olmağa səsləmiş, xeyirxahlıqların çox və təsirli olduğu şəraitdə pisliklərin baş qaldırmasına imkan verməməsini zəruri saymışdı. O, şəxsiyyətin xeyirxah əməlli insanlar arasında böyüməsi ilə formalaşmasını, pisliklərdən uzaqlaşmasını və yaxşılıqlara, ədalətə yaxınlaşmasını zəruri hesab etmişdir. İrsiyyətin təsirini nəzərə alan mütəfəkkir əsərlərində pis zatlı insanlardan uzaq olmağı məsləhət bilmişdir.

Azərbaycan ictimai-pedaqoji fikrində şəxsiyyətin formalaşmasında irsiyyət amilinə diqqət yetirən orta əsr Azərbaycan mütəfəkkirlərindən biri də Nəsirəddin Tusi olmuşdur. Mənbələrdən birində onun əsl adı Mühəmməd olduğu qeyd edilmişdir (11, 50).

Nəsirəddin Tusi 1201-ci il fevral ayının 18-də Cənubi Azərbaycanın Həmədan şəhərində dövrünün mükəmməl təhsil görmüş ziyalı Məhəmməd İbn Həsənin ailəsində (başqa bir mənbədə isə Tus şəhərində Fəxrəddin Mühəmməddin ailəsində anadan olduğu göstərilmişdir (42, 45)) anadan olan dahi mütəfəkkir ilk təhsilini evdə atasından almışdır. Sonra Xorasanda və Nişapurda fəaliyyət göstərən, Şərqdə məşhur mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmuş “Əşəriyyə” və “Nəsiriyyə” mədrəsələrində dövrünün ən şöhrətli müəllim və müdərrisi hesab edilən Fəridəddin Damadın yanında oxumağa başlamışdır (50, 75).

Uzun müddət Tus şəhərində qalaraq burada Firdovsi, Fərabî, İbn Sina, Aristotel, Ptolomey və s. kimi mütəfəkkirlərin əsərlərini oxuyub mütaliə etmişdir. Bir müd-

dət Nişapurda yaşadığından sonra Kufə, Bağdad, Təbriz, Marağa, Naxçıvan və s. kimi, Şərqi mədəniyyət mərkəzlərini səyahət etmiş, görkəmli şəxsiyyətlərlə yaxından tanış olmuş və dövrünün ictimai-siyasi hadisələrini dərinlən öyrənmişdir.

Nəsirəddin Tusi 1274-cü ildə 73 yaşında Bağdadda vəfat etmişdir. Ömrünün xeyli hissəsini Azərbaycanda elm və mədəniyyətin tərəqqisinə həsr etmişdir. Onun qəbir daşına belə yazılmışdır: “Allahın və xalqın köməkçisi, elmlər ölkəsinin padşahı Zəman anası hələ belə oğul doğmamışdır. Altı yüz yetmiş ikinci il zülhəccənin on yeddisində Bağdadda vəfat etmişdir” (50, 133).

Dahi Azərbaycan mütəfəkkirinin nəslə XIV əsrin yarısına qədər Marağada yaşamış və daha sonra isə Ordubada köçmüşdür (45, 67).

N.Tusinə üç oğlu olmuşdur:

1. Sədrəddin Əli;
2. Əsiləddin Həsən;
3. Fəxrəddin Əhməd.

Onu da qeyd edək ki, hazırda müstəqil Azərbaycanda Tusinə nəslindən yüzdən artıq adam yaşayır ki, onlar da tusilərdən olduqları ilə fəxr edirlər. Cənubi Azərbaycanda da onun nəslindən olan Nasiri fəsiləsini daşıyan ailələr vardır.

Dahi Azərbaycan mütəfəkkiri “Əxlaqi-Nasiri”, “Adabul-Mütəəlim”, “Zicc Elxani”, “Təslimi-Mütəəlim”, “Şərhi-işarat” və s. kimi elmi, ictimai, siyasi, əxlaqi-etik məqalələr yazmış, insan şəxsiyyəti ilə bağlı dəyərli pedaqoji fikirlər söyləmişdir. O, ictimai-pedaqoji baxışlarını əsasən “Əxlaqi-Nasiri”, “Şərhi-işarat”, “Maliyyət ba-

rəsində”, “Kainatın əbədiliyi və sonsuzluğu haqqında” əsərlərində əks etdirmişdir.

N.Tusinın şəxsiyyət konsepsiyası təbiətə və cəmiyyətə dialektik yanaşma ilə qavranılır, təbiət və cəmiyyət sərvətlərinə bələd olmaqla və təbiətdən istifadə edərək cəmiyyəti inkişaf etdirmək və idarə edə bilməklə kamillik səviyyəsinə çatmış insanlara aid edilir.

Nəsirəddin Tusinin irsiyyət haqqında fikirləri əsasən “Əxlaqi-Nasiri” və “Ərəbül-Mütəallimin” adlı əsərlərində verilmişdir. “Əxlaqi-Nasiri” əsərində əsasən demək olar ki, Tusinin irsiyyət və tərbiyə haqqında fikirləri toplanmışdır. O, “Əxlaqi-Nasiri” əsərinin əvvəlində inkişaf qanunlarından bəhs etmiş, sonra isə insan cəmiyyətinin bəzi tərəqqi məsələlərinə toxunmuş, daha insanın dünyaya gəlişindən, uşaqılıq, yeniyetməlik, gənclik, ahıllıq, qocalıq mərhələsini keçərək əbədiyyət dünyasına qovuşmasınadək aldığı təlim-tərbiyədən, əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərdən, əməllərindən, idarəedicilik və yaradıcılıq qüdrətindən söhbət açmış, bu kamillik səviyyəsinə çatmağın yollarını göstərmişdir.

Dahi orta əsr Azərbaycan mütəfəkkiri kamil insanı o adamı sayır ki, öz zəhməti, əqli və bacarıqları, eləcə də qabiliyyətləri ilə səadətə qovuşub cəmiyyətin sağlam üzvünə çevrilə bilmişdir.

Qeyd edəki ki, Tusi insan mənəviyyatının təkmilləşməsinə bəşər həyatının inkişaf və zənginləşməsi fonunda görmüşdür. İnsanın özünü hərtərəfli hazırlanmasına və elmlə əməlin əlaqəsinə nail olmasını vacib sayırdı. Bu halda insan kamilləşər və mütləq insan səviyyəsinə çatır. Bu həm təbiət və cəmiyyəti öyrənməkdə, ona münasibətdə, həm də insanın özünün mənə-

viyyatını, əxlaqını öyrənməsində özünü göstərməlidir. İdeyalar halında olan nəzəriyyə və mövcudluq, hərəkət və fəaliyyət təcəssüm etdirən praktika onun üçün adi hal kimi başa düşülürdü. Bu səbəbdən də mütəfəkkir tərəqqiyə, inkişafa, həm mənəvi, həm də maddi yüksəkliklərə səbəb olan hikmət və təcrübə sahibini şəxsiyyət səviyyəsində qəbul edirdi. O, şəxsiyyət kimi formalaşmaq üçün əxlaqın saflaşdırılması və ya əxlaqın təmizlənməsi tələbini qoymuş və özü bunun yollarını, həmçinin vasitələrini şərh etmişdir.

Mütəfəkkirə görə, insan inkişaf edərək şəxsiyyət kimi formalaşır. Bu zaman o bir sıra keyfiyyətlərə yiyələnir və təbii imkan olan qabiliyyətlərini üzə çıxarır, təkmilləşdirir, əxlaqi saflaşma keçirir. İnsan təbii qabiliyyət imkanlı yaranışını qəbul etmişdir. Buna görə də sosial münasibətlərdə insan təbii imkandan özünəgərəkli şəkildə istifadəsində mümkün qədər istifadə etmişdi.

N.Tusi, “ideal insan”, “ideal ailə” və “ideal cəmiyyət” yaratmağın əsasını məhz bu konsepsiyada görmüşdür. Ona görə də Tusi bütün insanları bərabər tutmuş və hamının şəxsiyyət kimi yetişməsini mümkün hesab etmişdir.

Dahi Azərbaycan mütəfəkkiri insanı əxlaqi cəhətdən “orta”, “miyanə”, və “ülvi səviyyə” olmaqla üç səviyyəyə ayırmışdı. Bunlardan başqa Tusinin ifadələrində “alçaqlıq səviyyəsi” də vardır ki, o, bunu işlətsə də bölgüyə daxil etməmişdir. “Orta” və “miyan” vəziyyətdən yüksəlib ülvə dərəcəyə çatmaq, və ya yuvarlanıb ən aşağı alçaqlığa enmək insanın öz əlindədir. Bu, əmək, səy, fəaliyyət, ağıl və iradədən də çox asılı idi. İnsan öz nəfsini ağıl ilə idarə edə bilsə, yüksəkliyə qalxar, nəfsi öz başına buraxsa, nəfsi onu aşağıya – heyvani mərtəbəyə sövq edər, şəhvani hissləri çuşa gətirər, günbəgün, anbaan alçaldar, düşgünlük və

naqisliyi artırır, yuxarıdan aşağıya yuvarladılan daş kimi, az bir müddət ərzində onu rəzalət çirkabının ən dərin yerinə salar və bu onun ən dəhşətli sonu olar.

Nəsrəddin Tusi özünü inkişaf etdirərək şəxsiyyət kimi formalaşmasını, ideal səviyyəyə çatması üçün insanın mütləq xüsusi olaraq nəzəri hazırlığa yiyələnməsini vacib saymışdır. Bu elm isə “əxlaq elmi”dir. Əxlaq elmi insani-nəfsin elə xüsusiyyətlər qazana biləcəyindən danışır ki, məhz bu zaman insanın öz iradəsi ilə edəcəyi bütün davranış və rəftarlar gözəl, tərifəlayiq olsun (52, 44).

Mütəfəkkir nəfsi nəbati, heyvani və insani nəfs olmaqla üç hissəyə bölmüşdür. Tusiyə görə, nəbati nəfsin təzahür formaları bitki fəsilələri, heyvan növləri və insan şəxsləridir. Heyvani nəfs heyvanlara və insanlara aiddir. İnsani nəfs yalnız insanlara aiddir, bununla insan heyvanlardan fərqlənir. İnsan nəfsini bütün heyvani nəfslərdən ayıran bircə qüvvə vardır ki, ona da nitq qüvvəsi deyilir. Bu qüvvə heç bir əlavə vasitəyə ehtiyac olmadan dərk ediləsi şeyləri bir-birindən fərqləndirə bilər. O yazırdı: “İnsani-nəfs elə bir sadə cövhərə (substansiyaya-T.X) deyilir ki, özü də daxil olmaqla ağılın dərk etdiyi hər nə varsa, hamısı onun sayəsində olur, bədəndə nə kimi dəyişiklik və fəaliyyət baş verirsə, hamısı onun qüvvə və təsiri nəticəsində əmələ gəlir. O, hiss edilə bilməz” (11, 43-44).

Dahi Azərbaycan mütəfəkkiri şəxsiyyətin formalaşmasında xarakterin (xasiyyətin) rolunu qeyd etmiş və onun vasitəsilə əxlaqın dəyişməsinin mümkünliyünü bildirmişdir. Xasiyyət, ağıl və düşüncəyə ehtiyac olmadan, nəfsi asanlıqla fəaliyyət göstərməyə təsir edən fitri xüsusiyyətdir. Xüsusiyyətin (xarakterin) yalnız “heyvani nəfsə” daxil olması və ya “nitq nəfsinin” də onun yaranmasında

iştirak etməsi haqqında qədim alimlər arasında fikir müxtəlifliyi vardır. Hər adamın xasiyyətinin təbii (fitri-T.X), yəni əbədi olması, və ya qeyri-təbiiyi haqqında fikirlər müxtəlifdir.

Mütəfəkkir təbiətdə dəyişkənlik hadisəsinin geniş yayılmasını görmüş, canlılarda müsbət və ya mənfi xassələri etibarilə çox müxtəlif olduğunu göstərmişdir.

N.Tusunin fikrincə, hər varlığın başqa heç bir varlıqda olmayan, yəni özünəməxsus əlamət və xassələri vardır. Lakin, bununla bərabər canlılarda müştərək və oxşar cəhətlər də vardır. İnsanlar fitridən, anadangəlmə əlamət və xassələr (irsyyə-t.X) daşıyır. İnsanın onlardan istifadə etmələrində hər hansı bir eynilik müşahidə olunmur. O, belə bir fikri aydınlaşdırmaq üçün həyatdan tutarlı misallar gətirmişdir.

Mütəfəkkir yazırdı: “Qılıncın təbiətində asanlıqla kəsmək, atın təbiətində süvariliyə ram olub yüngülcə qaçmaq xassəsi vardır və başqa heç bir şey bu xassələrdə onlara bərabər ola bilməz” (51, 64-65).

Nəsirəddin Tusi müəyyən xassədə şəriklik (oxşarlıq-T.X) olduğunu da qeyd etmişdir. Onun fikrincə kəsmək xassəsi qılıncda olduğu kimi, baltada da vardır, at da yük daşıya bilir ulaq da. Tusi bu kimi misallardan sonra bu fikri insana tətbiq edirdi. O, bu haqda yazırdı: “İnsanın da özünə aid elə xüsusiyyəti vardır ki, o bunun vasitəsilə başqa varlıqlardan ayrılır, amma elə xüsusiyyətləri də var, onların bəzisi heyvanat, bəziləri nəbatət, bir qismi də sonsuz cisimlərlə şərikdir” (42, 76).

N.Tusi bu şərikli, ümumi cəhətlərə baxmayaraq ancaq insana məxsus olan xüsusiyyətləri də göstərmişdi. O yazırdı: “Lakin onun (insanın) heç bir kəslə şərik olmayan

bir xüsusiyyəti də var ki, o da mənalı nitqdir, ona görə də insana natiq deyilir” (51, 59).

Nəsirəddin Tusi xasiyyəti ağıl və düşüncəyə ehtiyac olmadan, nəfsi asanlıqla fəaliyyət göstərməyə məcbur edən fitri xüsusiyyət kimi səciyyələndirmiş və onun mahiyyətini xüsusiyyətində görmüş, davamlılığının təbiətdən asılı olduğunu bildirmişdir (10, 70).

Dahi Azərbaycan mütəfəkkiri uşaq gigiyenası haqqında da maraqlı fikirlər irəli sürmüşdür. O, “Əxlaqi-Nasiri” əsərində tərbiyəyə uşağın rüşeymi və südəmər vaxtlarından başlamış, ana irsiyyətinin əhəmiyyət və üstünlüyünə yüksək qiymət vermiş, ailədə ananın rolunu yüksək qiymətləndirmişdir (42, 30). Uşağın bünövrəsi şərikli olduğundan həm ana, həm də ata uşağın tərbiyəsindən məsuliyyət daşıyır. Buna görə də evlənmək, ailə qurmaq istəyən kişilər arvadların yaxşı və pis xassələrindən, həmçinin evdarlıq, ailə saxlamaq və nəslə tərbiyə vermək qabiliyyətlərindən əvvəlcədən məlumatlı olmaları daha yaxşı olar.

Mütəfəkkir pis və yaxşı arvadların əsas xüsusiyyətləri haqqında oxuculara zəmanənin tələbatına uyğun məlumat vermiş, ailə quranda, nəslin gələcəyini düşünmələri barədə məsləhətlər vermişdir. Buna görə də ananın ağıllı və sağlam olması lazımdır. Tusiyə görə pis xəstəliklərin çoxu süd vasitəsilə keçər. O, bu haqda yazırdı:

Südəmər bir uşaq tutmamış maya,

Tutmayın siz axmaq bir dayə.

Süd ilə bədənə keçirsə azar,

O, bədəndən, yalnız öləndə çıxar (52, 156)!

Müasir genetikada südlə nəslə keçən infeksiyalar haqqında belə bir təcrübə haqqında məlumat verilmişdi.

Qeyd edək ki, seçmə yolu ilə siçanlar arasında süd vəzilərində xərçəng xəstəliyinə qarşı meyilli olan bir nəsil törədilmişdir. Bu cür siçanlardan törəyən balalarda xəstəliyə meyillilik meydana çıxmışdır.

Təcrübə ilə sübut edilmişdir ki, süd vəzilərində xərçəng xəstəliyinə meyilli olan ana siçanlar tam sağlam nəsiləndən olan siçanların balalarını əmizdirsələr onlarda da bu xəstəliyə meyilli olurlar. Başqa bir təcrübə də isə xərçəng xəstəliyinə meyilli olan balaları sağlam analar əmizdirirlər və balalarda xəstəliyə meyillilik olmur. Təcrübələrdən belə nəticəyə gəlirlər ki, xərçəng xəstəliyinə meyilli ananın südü vasitəsilə bu xəstəlik nəslə ötürülür və burada viruslar bir infeksiya vasitəsi kimi rol oynayır.

Əlbəttə ki, Tusi dövründə viruslar hələ kəşf edilməmişdir. Buna görə də ana südü vasitəsilə xəstəliyin nəsiləndən-nəslə ötürülməsi haqqında yaza bilməzdi. Lakin, süd verən ananın mütləq sağlam olması haqqında onun irəli sürdüyü fikir elmi cəhətdən çox maraqlı və qiymətlidir.

Uşaqlar üzərində aparılan müşahidələr göstərir ki, onların bəziləri tez tərbiyə qəbul edən olur, bəziləri gec, bir qismi isə heç tərbiyə olunmaq bilmirlər. Onların hərəsində öz məcazlarına uyğun həyalılıq, əliaçıqlıq, xəsislik rəhmdillik və bu kimi hallar təzahür edir. Bundan əlavə onların bəziləri təbiətlərinə əks olan xüsusiyyətləri asan, bəziləri çətin, bəziləri orta qəbul edir, bəziləri isə heç qəbul etmirlər. Ona görə də belə insanların bir qismi xeyirxah, digər qismi isə bədxah, olurlar. Hər bir insan öz əxlaqını və davranışını əks etdirir. O yazırdı: “Heç bir surət

bir-birinə oxşamadığı kimi, heç bir xasiyyət də başqa xasiyyətə oxşaya bilməz” (42, 41).

Onu da qeyd edək ki, tərbiyə və təlimlə ehmallıq göstərilə, hər kəsin ixtiyarı öz təbiətinin ixtiyarına verilsə, bu zaman o, bütün ömrü boyu hansı xasiyyətdə doğulmuşsa, elə də qalar. Elə buna görə də dahi Azərbaycan mütəfəkkiri xasiyyəti dəyişməz hesab etməmişdir. Ona görə ki, şəxsiyyət müəyyən xarakterə malik dərin əqli və möhkəm iradi xüsusiyyətlərə yiyələnən, yüksək mənəvi keyfiyyətlər daşıyan və daim özünü təkmilləşdirmə ilə məşğul olan, üzərinə düşən təbii və ictimai vəzifələri layiqincə yerinə yetirən insandır, ali dərəcəyə çatmış şüurlu varlıqdır.

Dahi Azərbaycan mütəfəkkiri Nəsirədin Tusi “Əxlaqi-Nasiri” əsərində insanda xarakterin irsi və dəyişilməz və yaxud dəyişdirilən olması barəsində qədim və özünə qədərki alimlərin fikirlərini təhlil etmişdir. O yazırdı: “Xasiyyətin (xarakterin) yalnız “heyvani nəfsə” daxil olması və ya “nitq nəfsin” də onun yaranmasında iştirak etməsi haqqında qədim alimlər arasında ixtilaf vardır, eləcə də adamın xasiyyətinin, təbii (fitri), yəni əbədi olması haqqında fikirləri müxtəlifdir. Bir qismi bəzi xasiyyətləri təbii (fitri), bəzilərinin isə başqa səbəblərdən yarandığını və təcrübə nəticəsində möhkəmləndiyini, sabitləşdiyini demişlər. Başqa bir qismi isə bütün xasiyyətlərin təbii (fitri) olduğunu və onun dəyişilməsinin qeyri-mümkünlüyünü iddia etmişlər. Üçüncü bir dəstə bu fikirdədir ki, xasiyyət nə təbiidir, nə də qeyri-təbii, bəlkə insan elə yaranmışdır ki, istədiyi xasiyyətə yiyələne bilər” (51, 78-79).

Orta əsr Azərbaycan ictimai-pedaqoji fikrinin görkəmli nümayəndələrindən olan Məhəmməd Füzuli də öz zəngin yaradıcılığında irsiyyət məsələsinə mühüm diqqət yetirmişdir.

Pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor Əhməd Seyidov yazırdı: “Füzuli insana yüksək qiymət vermiş, hər bir kəsdən insan şəxsiyyətinə yüksək ehtiram tələb etmiş, tam mənasında insani keyfiyyətlərə yiyələnməyə çağırmışdır. Füzuli insanı cəmiyyətdə bir-biri ilə ünsiyyət edən, bir-birinə kömək əlini uzadan, özünün təşəkkülü və inkişafı üçün başqa insanlarla hər cür əlaqə yaratmağa çalışan varlıq kimi qiymətləndirir” (57, 36).

Dahi Azərbaycan mütəfəkkirinin tərcümeyi-halına dair olduqca az məlumat var. Bir çox təzkirələr tarixi həqiqətləri təhrif edirdi. Buna görə də onlara çox ehtiyatla və tənqidi yanaşmaq lazım gəlir.

Görkəmli tədqiqatçı Həmid Araslı yazırdı: “Füzulinin həyatı haqqında məlumat yox dərəcəsidir. Füzulinin anadan olduğu yer, il bu vaxta qədər mübahisəli olmuşdur (4, 6). Bəzi qaynaqlarda o, Molla Məhəmməd Bağdadi kimi də təqdim olunurdu (39, 40).

Məhəmməd Füzuli 1494-cü ildə (bəzi mənbələrdə 1498-ci ildə Kərbəladada (56, 24), 1502-1506-cı illər arasında isə Bağdadda (2, 108)) İraqın Kərbəla şəhərində anadan olmuşdur. İlk təhsilini orada aldıqdan sonra elmin müxtəlif sahələrinə mükəmməl yiyələnmək üçün Bağdada getmiş, İraqın Nəcəf və Hillə şəhərlərində yaşamışdır.

Mənbələrə nəzər salsaq görərik ki, onun Azərbaycanın hansı kəndindən və şəhərindən getməsi haqqında da müxtəlif rəylər və mülahizələr vardır. Bu mülahizələrin bi-

rində Füzulinin Ağcabədi rayonunun Boyat kəndindən olduğu deyilirdi (57,24).

Qeyd edək ki, özü və atası haqqındakı rəvayətlərdə onun Boyatdan olduğu söylənilmişdir. Boyatlılar Azərbaycan xalqının tərkibinə daxil olan qədim tayfalardan biridir. Hazırda Azərbaycanda bir neçə Boyat kəndi vardır. Ağcabədi rayonundakı Boyat kəndi isə ən böyük və ən qədimidir. Boyatlıların dediyinə görə onların ulu babaları Ərənqallı (Beyləqanlı-T.X) imişlər (59, 34). Beyləqan monqol orduları tərəfindən dağıldıqdan sonra əhalisi köçüb Boyat kəndinə gəlmişdir.

Bu məsələ haqqında A.A.Bakıxanov “Gülüstani-İrəm” adlı əsərində müəyyən məlumat vermişdir. O, yazırdı: “Ağcabədidəki Boyat kəndinin camaatı Füzulini öz yerliləri hesab edirlər. Yerli camaat Füzulinin atasını Süleyman kişi deyər yad edir və kəndin Aşıqvəliyə tirəsində Boyat qalası yanındakı kərpicli təpəni onun yurd yeri kimi göstərirlər (7,50-51).

Dahi Azərbaycan mütəfəkkiri M.Füzulinin valideynləri tarixi səbəblər nəticəsində Azərbaycandan İraqa köçən ailələrdən biri olmuşdur. Onun atasının adı Süleyman olduğu, bəzi rəvayətlərə görə, ölkədə olan müəyyən qarışıqlıq nəticəsində Ərəş (indiki Xaldan-T.X) mahalından Kərbəlaya köçdüyü göstərilirdi.

Qeyd edək ki, yeganə ümidli mənbə şairin öz əsərləridir. Lakin Füzulinin əsərlərində tərcümeyi-halına aid məlumat çox azdır. Füzulinin mədəni Bağdad mühitində yaşayıb yaratması heç də o demək deyildir ki, Füzuli Bağdadda doğulmuş və həmişə orada da yaşamışdır. O, əsərlərində Kərbəladə doğulduğunu göstərirdi. Mütəfəkkir bu haqda yazmışdı:

Ey Füzuli məskənin çün Kərbəladır, şerimin
Hörməti hər yerdə vardır, xəlv onun müştəğidir.

Nə qızıdır, nə gümüş, nə ləli nə mirvaridir

Sadə torpaqdır, lakin Kərbəla torpağıdır (12, 5).

Ümumiyyətlə, Füzulinin azərbaycanlı olduğu və azərbaycanlı ailəsində doğulduğu elmi cəhətdən sübut edilmişdir.

Tədqiqatçı Həmid Araslı yazırdı: “Bağdada köçürülmüş bu azərbaycanlılar öz vətənlərlə öz əlaqələrini tam kəsmişlər. Bağdaddan gələn ticarət karvanları Azərbaycanla Bağdad ətrafında yaşayan azərbaycanlıların arasında mədəni əlaqənin saxlanılmasına xidmət edirdi” (4, 7)

Dahi Azərbaycan mütəfəkkiri insana yüksək qiymət vermiş, hər bir kəsdən insan şəxsiyyətinə yüksək ehtiram tələb etmiş və tam mənasında insani keyfiyyətlərə yiyələnməyə çağırırmışdır. Füzuli insanı cəmiyyətdə bir-birilə ünsiyyət quran, bir-birinə kömək əlini uzadan özünün təşəkkülü və inkişafı üçün başqa insanlara hər cür əlaqə yaratmağa çalışan varlıq kimi qiymətləndirmişdir. Onun mövqeyində, vəzifə və mənəbindən, ictimai vəziyyətindən asılı olmayaraq elmə və ədəbə xeyirxah münasibət bəsləyən adamlar tərənnüm edilirdi. O, elmi, ədəbli, doğrucul, səbirli, zətə təmiz və şərdən uzaq, məhəbbətli şəxsiyyətlərin hakim olacağı fikrini irəli sürmüşdü:

Hakim oldur ki, onun olmaya zatında təmə,

Hakim oldur ki, onun olmaya felində ziya (13, 44).

və yaxud

Zatında onun həmişə mövcud elm, ədəbli şücaətücüd (13, 43).

M.Füzulinin böyüklüyü ondadır ki, o, insanı, eləcə də insan mənəviyyatını, şüurları, zövqləri orta əsrin hakim

ənənəvi qənaətləri, zehniyyətləri və puç etiqadlar çərçivəsindən xilas etməyə çalışmışdır.

Mütəfəkkirin yaradıcılığında əxlaq tərbiyəsi məsələləri mühüm yer tuturdu. Humanizm, vətənpərvərlik, xalqilik, nikbinlik, əməyə və əmək adamına dərin məhəbbət Füzulinin tərbiyə haqqında fikirlərinin metodoloji əsasını təşkil edirdi. O, əxlaq tərbiyəsi ilə əlaqədar olaraq insan davranışı haqqında diqqətəlayiq fikirlər söyləmişdir.

Mütəfəkkir göstərmişdir ki, yaxşı övlad ata-ananın xoşbəxtliyi və başucalığıdır. Əxlaqı napak, davranışı bi-ədab övlad isə ata-ana üçün qəm, dərd yüküdür və rüsvayçılıqdır. Övlad gözəl nemətdir, lakin övladın həqiqi gözəlliyi öz ifadəsini onun gözəl əxlaqında tapmalıdır. Çünki insan öz nəslilə əbədiləşir (9, 93-94).

Orta əsrlərdə insan şəxsiyyətinə heç bir ehtiram göstərilməyi bir şəraitdə dahi Azərbaycan mütəfəkkiri insan şəxsiyyətinin müdafiəsinə qalxmışdır. O, doğru yol göstərən xoşüzlü adamları tək-tək görürdü. Buna görə də dövrün zülmündən şikayətlənirdi.

Mütəfəkkir şəxsiyyət və məhəbbət problemini birləşdirərək belə nəticəyə gəlmişdir ki, kainatı eşq və məhəbbət bərqərar edir, insan isə idarə edirdi. O, yazırdı:

Eşqdir hər iki dünyaya ziynət,
Eşq ilə dolanır bütün təbiət.
Eşqsiz məqsədə yetişmək olmaz,
Eşq ilə tapılar düzlük, həqiqət (14, 128).

Eşqin ən mühüm keyfiyyəti odur ki, insanı ucaldır, saflaşdırır, pisliklərdən uzaqlaşdırır, gördüyü qəm, möhnət onun üçün əzab-əziyyət olmur, zövq-səfa gətirir. “Aləm sədəfində insandan qiymətli bir gövhər görmədim” (15, 4) deyən Füzuli insanı bir şəxsiyyət kimi o zaman görür ki,

insan ziraətlə məşğul olsun, sənət öyrənsin, özgələrin haqqını, əməyini mənimsəməsin və çalışsın ki, həyatda bilik, mərifət qazansın. Onun fikrincə, ən yüksək mənəvi keyfiyyətə malik olanlar, ən xeyirxah adamlar öz əməlinin əməyi ilə yaşayıb, başqalarına da xeyir verənlərdir.

M.Füzuli insandan təvazökar olmağı, kamal sahiblərindən yaxşı xasiyyət öyrənməyi tələb edirdi. Mütəfəkkirə görə şəxsiyyət xeyirxah olmalı, pisliliyə nifrət etməli, paxıllıqdan və həsəddən uzaq olmalı, həyatı, təbiəti, insanı, sənəti, şeiri, musiqini, elmi və maarifi sevməlidir.

Bəşəriyyətin gələcəyinin yeni nəslin tərbiyəsindən asılı olduğunu dərk edən Füzuli bu məsələyə bir sıra əsərlərində (“Fəziliyə nəsihət” və “Rindü Zahid”) xüsusi diqqət yetirmişdir. Mütəfəkkir belə hesab edirdi ki, gənc nəsil yaşlı nəsildən irəli getməli, daha yüksəyə qalxmalı və yeni əxlaqi keyfiyyətlər əldə etməlidir. “Fəziliyə nəsihət” əsərində Füzuli yazırdı: “Nə qədər ki, meyvə yetişməmişdi, tamsız idi... elə ki, kamil oldu, ağacla müxalifətə başladı. Bu müxalifət ondakı rəng və qoxu idi. Meyvədəki rəng və qoxu ağacda yox idi. Əlbəttə ki, meyvənin lətafəti və gözəlliyi ağacdən artıqdır, o, ağacdən incədir... . Ey ağıllı və nüktəbin oğul! İndi sən bu sözlərdən məqsədimi başa düş. Həqiqət aləminə yaxşı baxsan meyvə sənsən, ağac mənəm, dünya bağıdır” (16, 20-21). Deməli, dünya bağındakı, ağacın meyvəsi olan nəsil yaşlı nəsildən daha kamil, daha lətafətli və daha gözəl olmalıdır. Yaşlı nəslin işlərini təkrar etməməlidir, onunla müxalifətdə olmamalıdır. Bunlar yeni əxlaqi keyfiyyətlərdir.

Mütəfəkkir “Rindü Zahid” əsərində Rindi xarakterizə edərkən yazırdı: “Rin fəzl və kəmal bağının bir gülü idi. Cahü-cəlal mədəninin gözəl bir cəvahiri idi. Gözəl xislət-

lərin və lətif əxlaqın aynası onun işıqlı idrakının siqlətindən nur alsın” (16, 53). Göründüyü kimi, mütəfəkkir istəyirdi ki, gənc nəslin əxlaq aynası onun işıqlı idrakından nur alsın və işıqlığa qovuşsun.

M.Füzuli əsərlərində insan əxlaqında və davranışında olan riyakarlıq, paxıllıq, fitnəkarlıq, yalançılıq, lovğalıq, tamahkarlıq və s. bu cür mənfi keyfiyyətləri tənqid etmişdir. O, insanda humanizm, vətənə və xalqa sevgi, doğruluq, mərdlik, sədaqət və s. bu kimi müsbət əxlaqi keyfiyyətlərin tərbiyə olunmasını vacib saymışdır. Ona görə ki, görə insan özünə rəva görmədiyini başqalarına da rəva bilməməlidir. O, bu haqda yazırdı:

Rəhm qıl rəhm xəlqə kim, həqdən
Bulasan aqibət cəzai-əməl (17, 345).

Mütəfəkkirin fikrincə əsil insan o, insandır ki, adamlar onun sözündən və əlindən zərər deyil, xeyir görsünlər.

Dahi Azərbaycan mütəfəkkiri orqanizmlərin orqanları arasında korrelyativ əlaqələri və vəhdəti düzgün başa düşmüşdür. Onun fikrincə müəyyən səbəblər sayəsində bədənin korrelyativ əlaqələri pozularsa o, öz vəhdətini saxlaya bilməz.

M.Füzuli bu haqda yazırdı: “Əgər təbiət təsəllüt tapa bilərsə, bədəndə pozğunluq əmələ gələ bilər, çünki onda bədənin əsaslı (ünsürləri) bir-birinə üstün gələr (ünsürlərin tənəsübü pozular və iş görə alətlər (orqanlar) tənəsüb halından çıxır” (18, 61).

Mütəfəkkir irsiyyət hadisəsinə görə bütün canlılar aləmini ümumi vəhdət də görmüşdür. Füzuli irsiyyətin mühafizəkarlıq xassəsinə malik olduğunu yaxşı bilirdi. Məhz buna görə də orqanizmin bir sıra xassələri və əla-

mətləri canlı ilə bərabər dünyaya gəldiyini göstərmişdi. O, yazırdı:

Fitrətdən nə halət olsa məqsum,
Dəf olmadığdır əmr məlum.
İslahimə eyləmək təömmül
Kim gül dikan olmaz və dikan gül (14, 85).

Əlbəttə ki, bu fikir bütünlüklə doğru deyil. Ona görə ki, insanın fitri xüsusiyyəti onun əl-ayağını yalnız tək bir məsələyə bağlamırdı, digər sahələrdə də insan yüksək fəaliyyət və fərdi bacarıq göstərməlidir. Lakin, burada bir həqiqət var ki, “Gül tikan-tikan gül ola bilməz”. Daha dəqiq desək insanda olmayan bir şeyi insana verilə bilməz. Əgər insanda şair, rəssam, musiqişünas olmaq qabliyyəti varsa, tərbiyə onu aşkara çıxarır, inkişaf etdirir və olduqca yüksək səviyyəyə qaldırır. Füzuli bunu belə təsvir etmişdir:

Az olur qabili-idrak rümuz məqul,
Sanma hər xaki qəza aləmi əsma eylər.
Müstəyid şərəf rifət olan nadir olur.
Sanma hər abi həva lələ lələ eylər (13, 50)?

Mütəfəkkir insanlar arasında tək-tək də olsa dühaların və xüsusi istedadlıların mövcudluğunu görmüş və qəbul etmişdir. O, irsiyyətə bir xassə kimi baxmış, onu başqa cisimlərin xassələri ilə müqayisə etmişdir. Füzuli yazırdı:

Su süfləliyindən ayrılırmı?
Od yandıra bilməyə bilirmi (14, 120).

Mütəfəkkir müəyyən ruhi keyfiyyətə insanların daha meyilli olduğunu irsiyyətilə əlaqələndirirdi. Daha dəqiq desək ürekdən təbiətə, gözəlliyə, rəssamlığa və şairliyə vurulmağı irsi imkanlarla əlaqələndirirdi. O yazırdı:

Ol gün ki, rəhimdi kilki-qüdrət,
İcadıma verdi ziybi-surət,
Doldurdu həva ilə dimağım,
Sevda ilə bağladı ayağım (14, 121).

Dahi Azərbaycan mütəfəkkirinə görə irsiyyətlə gələn xassələri aradan götürmək çətindir. Çünki irsi xəstəliklər müalicə edilə bilməz. O, bu haqda yazırdı:

Dərdi-əzəli dəva bulurmu?
Mehri-əbədi fəna bulurmu (14, 123)?

Mütəfəkkir irsi xəstəliklərin müalicə edilə bilməməsi haqqındakı fikrini başqa bir misrada da belə təsvir etmişdir:

Sürmə bilirəm ki, artırır nur,
Nə faidə göz əgər ola kor (14, 124).

Füzuli bu misrada onu demək istəmişdir ki, göz kor olduqdan sonra bu cür tədbirlərin heç bir faydası olmur. Başqa bir əsərində isə mütəfəkkir təkamül prosesində qazanılmış xassələrin asanlıqla dəyişdirilməyin mümkün olmadığını göstərmişdi. Mütəfəkkirə görə orqanizm bir dərdə adətkar olarsa, ona dərman təsir edə bilməz. O yazırdı:

Olan bir dərdə adətkərdə, dərman dərdinə qalmaz
(15, 331).

Dahi Azərbaycan mütəfəkkiri M.Füzuli “Rindü-Zahid” əsərində də irsiyyət amilinə toxunmuşdur. Onun fikrincə hər canlı və onun bir üzvü öz təbiətinə uyğun maddələri tələb edir.

Mütəfəkkir yazırdı:

Hər cins öz həmcinsinə meyl edər (19, 46).

M.Füzuli həmin əsərində irsiyyətdə ressesivlik (valideynlərdən keçən bəzi əlamətləri birinci nəsildə zühu-

ra çıxmaması-T.X) xassəsi haqqında da məlumat vermişdir. O, qeyd etmişdir ki, gen diskretdir, yəni məhv olmur, nəsillər içərisində gizli qalır və bir zaman təzahür edir.

Tədqiqatdan aydın olur ki, Azərbaycan ictimai-pedaqoji fikrində şəxsiyyətin formalaşmasında irsi amilə üstünlük verilməsi əsasən XIII-XIV əsr bədii didaktik nümunələrdə daha çox yer verilmişdi. İrsiyyət amili XI-XII əsrlərdə nəzərə çatdırılmışdı. Lakin buna baxmayaraq irsiyyət amili həlledicilik ölçüsündə götürülməmişdir.

1.2. M.Əvhədi insanın inkişafında irsiyyətin rolu haqqında

Azərbaycan ictimai-pedaqoji fikrində şəxsiyyətin formalaşmasında irsiyyət amilinin rolu haqqında daha çox məlumat verən mütəfəkkirlərdən biri Marağalı Əvhədi olmuşdur.

Marağalı Əvhədi XIII-XIV əsr Azərbaycan məktəbi və pedaqoji fikrinin inkişafında özünəməxsus xidmət göstərərək pedaqoji fikir salnaməsinə öz adını tərbiyə mütəfəkkiri kimi həkk etdirən şəxsiyyətlərdən biri olmuşdur. O, 1274-cü ildə Marağa şəhərində anadan olmuş və ilk təhsilini burada almışdır. Onun təhsilində və bir mütəfəkkir kimi yetişməsində həmin dövrdə Marağada dahi Azərbaycan mütəfəkkiri N.Tusinin açdığı rəsədxananın çox böyük rolu olmuşdur.

Qeyd edək ki, M.Əvhədi N.Tusi məktəbinin yetirmələrindən biri olaraq mütəfəkkir kimi formalaşmışdır. Onun Marağada Orqunxan hakimiyyəti (1288-1291) illə-

rində başlayan poetik yaradıcılığı ömrünün sonunadək (1338) davam etmişdir (54, 141). Bu dövrdə dahi Azərbaycan mütəfəkkiri Təbriz, Muğan, İsfahan, Bağdad, İraq, Ərəbistan və s. kimi məşhur mədəniyyət mərkəzlərinə səyahət edərək həmin şəhərlərdə yaşayan xalqların həyat tərzi, maddi və mənəvi mədəniyyəti ilə yaxından tanış olmuş, özünün qəzəl, qəsidə, rübai, məsnəvi və tərcibəndlərində gördüklərinə öz münasibətini bildirmişdir (45, 91).

Uzun müddət qəribçilikdə yaşayan M.Əvhədi hər zaman öz məhəbbətini Azərbaycandan əsirgəməmiş, poetik yaradıcılığında vətəninə, xalqına, adət-ənənələrinə öz müsibət münasibətini bildirmişdir. O, həmişə ehtiyac içərisində yaşamış, bir parça çörək üçün yazdıqlarını satmış, çətinliklərlə üz-üzə dursada əzab-əziyyətdən tənqə gəlməmiş, rəzalətin, haqsızlığın məhv olacağına, səadətə çatacağına inanmışdır. O, Nəsrəddin Tusi, Xacə Ziyarəddin Yusif (N.Tusinin nəvəsi-T.X) və s. kimi görkəmli şəxsiyyətlər və tərəqqipərvər ziyalılara böyük ehtiram göstərmiş xalqın, rəiyyətin mənafeyini güddüklərinə görə onları sevə-sevə mədh etmişdir.

Xalqın qayğısına qalmayan, onun taleyi ilə maraqlanmayan dövlət və siyasət işlərində çalışan ədalətsiz, zalım hökmdarlara qarşı mənfi münasibət bəsləmişdir. Qeyd edək ki, “Dəhnamə” və ya “Məntiqül-üşşaq”, “Cami-cəm” kimi məzmunlu əsərlərində, məsnəvi, qəzəl, qəsidə, rübai və s. kimi janrlarda yazdığı poetik nümunələrində onları kəskin tənqid etmişdir.

Dahi Azərbaycan mütəfəkkiri öz yaradıcılığında təbiyənin bütün sahələrinə dəfələrlə toxunmuş, dövrünün əxlaqi ideyalarını, götür-qoy edərək təkamül pedaqoji sistem yaratmışdır. Məhz bu səbəbdəndir ki, onun fars

dilində yazdığı qəzəl, qəsidə, rübai, məsnəvi, lirik şeir və digər poemaları “Cami-cəm” kimi tərbiyəvi-didaktik əsəri bu gün də öz tərəvətini itirməmiş və mühüm elmi mahiyyət daşıyıdır.

Dərin ictimai-fəlsəfi məzmunu və didaktik tərbiyəvi fikirlərə malik olan Əvhədinin irsi Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətinin tərəqqisinə təsir göstərdiyi kimi, məktəb və tərbiyə işinin inkişafına da xeyli təsir göstərmiş, şəxsiyyətin tərbiyəsində mühüm yer tutmuşdur.

Buna görə də, onun poetik mənə kəsb edən əsərlərində Qətran Təbrizi, Nizami Gəncəvi, Nəsrəddin Tusi, Xəqani Şirvani, Sədi, Hafiz və Xəyyam kimi görkəmli şəxsiyyətlərin təsiri duyulmaqla yanaşı, onun pedaqoq kimi də yüksəldiyinin şahidi oluruq. O, da Xəqani, Nizami, Tusi, Hafiz və Sədi məktəbinin davamçısı olaraq təlim, tərbiyə sahəsində ön xətdə getmiş, dərin ictimai-fəlsəfi məzmunu malik şəxsiyyətin tərbiyəsi ilə bağlı dəyərli fikirlər söyləmişdir. Bunlar “elm və idrak haqqında”, “müəllim haqqında”, “yaş dövrü haqqında”, “məktəb haqqında”, “əmək və peşə haqqında”, “təlim haqqında”, “vaxt bölgüsü haqqında”, “oyun fəaliyyəti haqqında”, “fiziki tərbiyə haqqında”, “ailə tərbiyəsi haqqında”, “əxlaq tərbiyəsi haqqında”, “gözəllik tərbiyəsi haqqında”, “qız və qadınların tərbiyəsi haqqında” və “anlayışlar haqqında” fikirlərində özünü göstərmişdir.

Qeyd edək ki, M.Əvhədi şəxsiyyətin formalaşmasında irsiyyət amilinin rolu haqqında söylədiyi fikirlərin ən mühümlərindən birini ailə tərbiyəsi haqqında fikirləri təşkil edir. Çünki onun ailə tərbiyəsi haqqında fikirlərində hər zaman irsiyyət faktorunun əsas rol oynadığı aydın görünür. O, ailə tərbiyəsinə dair fikirlərini özünün sırf

pedaqoji əsəri olan “Cami-cəm”in “İnsan cinsinin yaranması”, “İnsanın doğumundan sonra ömrünün axırlarına qədərki məcaraları”, “İnsanın başqa yaranışlardan şərəfli olması haqqında”, “Evlənmək və törətmək haqqında”, “Övlad tərbiyəsi haqqında”, “Övladı natəmizlərin şərindən qorumaq haqqında”, “Tərbiyənin təsiri və özbaşına boy atmağın nəticəsi haqqında”, “Pis qadınların əməlləri haqqında”, “Pis qadınlara nəsihət haqqında”, “Nəsihət etməyin qaydaları”, “Bir neçə vacib haqqı-sayın yerinə yetirilməsi haqqında” və s. başlıqları altında tərənnüm etmişdir.

Dövrünün təbabət elminin incəliklərini bilən və bunu tam dərk edən Əvhədi insanın hələ rüşeym halında olan “Nüfdə”, “Vələd” və “Cənin” dövründə onun, düzgün inkişafına xidmət göstərməyi bütün analara məsləhət görmüşdür. O qeyd etmişdir ki, uşaq anadan olandan sonra istər ana, istərsə də ata öz övladını lap ilk gündən ədəbli, elmə həris, əxlaqca təkmil və sağlam böyüməsini təmin etməlidir.

Qeyd edək ki, M.Əvhədinin bu barədə söylədiyi fikirləri İbn Sinanın “Tibb elminin qanunları” kitabındakı anatomik-fizioloji nəzəriyyələri ilə çox səsləşir. Bəzən də Nəsrəddin Tusinin təbabətə dair fikirləri ilə həmahəngdir. Lakin M.Əvhədi bu fikirlərini dövrünün təlim, tərbiyə elmi ilə bağlamaqla şərh etməkdə orta əsr pedaqoji fikir tarixində özünəməxsus yol ilə hərəkət etmişdir.

M.Əvhədi valideynlərdən tələb etmişdir ki, öz övladlarını “zay” və “xar” böyütməmək üçün, uşaqlarının gələcəyini yaxşıca düşünüb onların hiyləyə, kələyə, məkrə əl atan, xırdaçı, həvəssiz, dükançı, işə yaramayan, peşədən, əməkdən qaçan, dünyanı oda yaxan, ev yıxan, mahallar,

ölkələr tarmar edən, oğru, sərxoş, beyni yelli, acgöz, kəlləkçi, bədhava və s. kimi bəd xasiyyətli vətən üçün, riyyəət üçün zərər verən adamlar kimi böyütməsinlər (47,70). Onlar comərd peşə sahibi qədirbilən, əzab-əziyyətə qatlaşan, könlü, gözü tox, çörəyin qədrini bilən, qəm-kədəri rədd edən, biliyə, elmə həvəs göstərən hörmət sahibi, şöhrətli, başı uca, əxlaqlı və sağlam müsbət əxlaqi keyfiyyətlərə malik əsil insan kimi yetişdirməyə səy göstərsinlər.

Marağalı Əvhədi ata-analara övladlarını müsbət əxlaqi keyfiyyətlərə malik, əsil insan, rəiyyətin qeydinə qalan comərd kimi böyütməyə dəvət edərək onlara “Cami-cəm”i oxumağı təklif edirdi. O, təcrübəli bir tərbiyəçi kimi atalara məsləhət görmüşdür ki, onlar öz uşaqlarını namərd, nankör, nakişi, paxıl, sərxoş, zay, nadan, laqeyd, eyş-işrətə dadanan, ağılsız, eyibli, zəif, nöqsanlı, acıdil, arvadbaz, sözünə naxələf, hiyləgər və s. kimi mənfi xüsusiyyətlərdən uzaq tərbiyə etsinlər (45, 73).

Qeyd edək ki, M.Əvhədi “Cami-cəm” əsərində həm mənfi, həm də müsbət əxlaqi keyfiyyətin mənasını təhlil edərək bütün atalara bunları bilmədən övlad böyütməyə iqdam (cəhd-T.X) etməyi məsləhət görməmişdir.

Pedaqoq-şairin insanın inkişafında, onun şəxsiyyət kimi formalaşmasında irsiyyətin rolunun, “Əxlaq tərbiyəsi haqqında”kı fikrində də rast gəlmək olar.

Qeyd edək ki, M.Əvhədi əxlaqla davranış və idrak komponentlərini paralel xətt üzrə apararaq onlara şəxsiyyətin formalaşmasında bir-birini tamamlayan motiv kimi baxmışdır.

Mütəfəkkir “Cami-cəm” əsərində “Təmiz nəfsin xəsələri və bədən üzvlərinin hərəkət əlamətləri” başlığında əxlaqdan çox geniş danışaraq, əxlaqi dilsiz bir natiq, danı-

şan dil, gəzən göz, yeriyan ayağa könül, eşidilən, hiss edilən, iylənیلən fikir qanadında göyə yüksələn bir feyz kimi tərənnüm edərək hamıya mərifətli, fərasətli, doğruçu, dostlar, rəiyyəətə hörmət edən, ehtiram göstərən əsil insan, zirək insan, təvazökar adam olmağı məsləhət görürdü.

Mütəfəkkir yazırdı:

Sən bu kiçikliklə iki dünyasan,
Bu qədər özünü kiçiltmə, aman!
Ağlın vardırsa, bir aç gözünü,
Bu güc, bu qüdrətlə bir gör özünü,
Bütün kainatda nə varsa, inan
Ya naqis, ya kamil, yaxşı, ya yaman,
Səndə hamısının nişanı var, bax!
Mən bir neçəsini söylədim ancaq,
Bəlkə anlayasan sən öz qədrini,
Biləsən ağılın, canın həddini.
Pakların sözünə verəsən qulaq,
Bada verməyəsən ömrünü nahaq (47, 56).

M.Əvhədi insanları sözü, işi, ilqarı düz olmağa çağırmış və qeyd etmişdir ki, bu keyfiyyətlərin insanda təlim və tərbiyə ilə yanaşı irsiyyəət amili də mühüm rol oynamışdır. Təmiz soy kökü insanların həmişə düz olmağı, yalan danışmamağı hər şeydən üstün tutmuş və həmişə nicat tapmışdır. Sözü, işinə düz olanlar hər şey əldə etmiş və yaxşı ad qazanmışdır.

Mütəfəkkir bu haqda yazırdı:
Yaxşı ad qazanaraq düz iş görənlər,
Bişməmiş, çiy olar əyri gedənlər.

və ya

Əgər düz olmasa sözünlə, işin,
Boş bir körpücükdür etdiyin sənin.

Kor, kar deyilsənsə qorxma quyudan,

Düz ol, əmir şahdan qorxma heç zaman (47,57).

Tərbiyəçi-şair şöhrət üçün dostluq edənləri tənqid edib bir qrup insanların, “çörək üçün, aş üçün əldən getmələrini”, dar gündə uzaq qaçdıqlarını, tez dost olub, tez duyduqlarını, varın olarsa dost olduqlarını, yeyib qurtarıqdan sonra atıb getdiklərini, dostun puluna göz dikdiklərini, yemək verəndə dostluq edənləri, verməyəndə isə düşmən olanları bir-bir təhlil edərək insanları dostluqda möhkəm və etibarlı olmağa, “məcazi dostlardan uzaq gəzməyə”, “əhdi pozmağa”, və “öz vədindən dönməməyə” çağırmışdır.

Bununla yanaşı dahi Azərbaycan mütəfəkkiri cəmərdlik, kişilik, insanlıq, təmizlik, şərəflilik, düzlük, hikmətlilik, səfillik, xeyirxahlıq, xoşsifətlik, əsil insanlıq, qədr bilənlik, təvazökarlıq və s. kimi müsbət əxlaqi keyfiyyətlərin təhlilini də vermiş, insanları bu gözəl keyfiyyətlərə malik olmağa çağırmışdı.

Mütəfəkkir insanlar arasında saxtakarlıq, yemək dostu olmaq, nakişilik, şöhrət arxasınca qaçmaq, xəbislik və s. kimi mənfi xüsusiyyətlərin olduğunu da qeyd edərək, onların formalaşmasında irsiyyət amilinin mühüm yer tutduğunu göstərmiş, insanlara belə, “qeyri-insani” sifətlərdən uzaq gəzməyi məsləhət vermiş və böyüyən nəslə üzünü tutaraq:

Dostluq etibardan, vəfadan törər,

Nə dostluq etibar olmasa əgər!? (47, 105).

demişdir. O həmçinin yazırdı:

Təmizlər vəfada olarlar tamam,

Bədgövhər yaramaz, çiy olar müdam.

Kim vəfa yoluna mərdanə gəldi,

Ordan comərdliyə qalxıb, yüksəldi (47, s. 107).

Qeyd edək ki, M.Əvhədi yaradıcılığında irsiyyətlə bağlı fikirlərə “Cami-cəm” əsərinin “Evlənmək və törəmək haqqında” və “Şəhvət arxasınca az getmə və nəsil törətməkdə ehtiyatlı olmağa dəvət” başlıqlı fəsillərində daha çox rast gəlirik. Burada o, evlənmək haqqında insanlara düzgün istiqamət göstərmiş, ailə qurmağın əhəmiyyətini və məsuliyyətini vermiş, bu işdə ehtiyatlı olmağı tövsiyə etmişdir.

Mütəfəkkir bu haqda yazırdı:

Evlənmək istəsən naçar qalaraq,
Bakir bir nigarla həyat qur ancaq.
Əsilli-nəcəbli elə bir qız al,
Ancaq səni görüb sevsin o maral (47, 87).

Qeyd edək ki, M.Əvhədi cavanlar üçün evlənməni çox məsul bir dövr hesab etmişdir. O, qızın əsil-nəcəbi dedikdə var-dövləti, mənəbi, böyük vəzifəli ailəsini nəzərdə tutmurdu. Qızın sağlam, namuslu, əmək sevən, çalışqan, abırlı bir ailədən olmasına daha çox fikir verilməsini gənclərə məsləhət vermişdir. Həmçinin Əvhədi evləndikdən sonra kişinin qadınla incə və hörmətlə rəftar qaydaları haqqında da çox gözəl nəsihətlər də yazmışdır. Maraqlıdır ki, o hər zaman gələcək nəslin, övladların normal olmasında ana irsiyyətinin mühüm rol oynadığını demişdir.

Qeyd edək ki, M.Əvhədi “Şəhvət arxasınca az getməyə və nəsil törətməkdə ehtiyatlı olmağa dəvət” başlığı altında yazdığı şeirdə bilavasitə irsiyyət məsələsinə toxunmuşdur. O, övladın valideynlərdən öz irsi əsasını götürəcəyi ilə bağlı yazırdı:

Sən nəsil törətmək fikrində olsan,

İsmətsiz qadınla evlənmə, dayan.
Övladın yaramaz, ya oğru olar,
Toxum pis əkilsə, pis də verər bar (47, 95).

M.Əvhədi oxucusuna tarixi hadisələrdən nümunələr gətirmiş, ismətsiz qadınlardan törəyən övladın öz atasını öldürməsi hekayələrini daima xatırlatmışdır. Əgər atanın toxumu (spermaları) pis olsa, şoran və münbit olmayan torpağa əkilsə, ondan nə kimi nəsil gözləmək olar deyən mütəfəkkir şeirlərində hər zaman gənclərə müraciətlər etmişdir.

Dahi Azərbaycan mütəfəkkiri yaradıcılığında şəxsiyyətin inkişafında irsiyyət amilinin mühüm yer tutmasına müəllim haqqında dediyi ibrətamiz fikirlərində də rast gəlmək olar. O, “Cami-cəm” əsərində ağıllı bir ustadın tərbiyə alan şagirdin elm öyrənərkən şöhrətə çatdıqdan sonra öz ustadını saymamasını tənqid edərək demişdir:

Deyirlər ağıllı bir ustad varmış,
Nacins bir şagirdə dərs oxudarmış.
İllərlə qatlaşıb hər əziyyəyə,
Dözdü çox əzaba, çox müsibətə,
Axı elm öyrənib o, alim oldu.
Natiq və qüdrətli bir hökmdar oldu.
Ucaldı mənəbi artdı dövləti,
Şaha yaxın oldu qalxdı şöhrəti,
Əsl, mayasında yox idi vəfa.
Odur ki, ustadı salmadı yada (47, 48-49).

və yaxud:

Ustadın zəhməti lap tələf oldu,
Çünki, öyrətdiyi naxələf oldu... (47, 107).

Qeyd edək ki, M.Əvhədi tarixdə pis iş görmüş adamların cinayətinin səbəbini onların zatında görmüşdü. O, bu haqda yazırdı:

Şiruyə haram süd əmmişdi, eyvay,
Atası qın oldu xəncərinə, ah.
Belə bir oğuldan olan cinayət,
Atanın boynunda qalacaq, əlbət (47, 95).

M.Əvhədi əxlaqı pis valideynlərdən yaranmış övladın düzgün tərbiyə edildikdə şəxsiyyət kimi formalaşacağını demişdir. O göstərmişdir ki, varlılıq və kasıblıq şərti amildir. Bu gün kasıb olan sabah varlı olar və yaxud əksinə. Deməli, Əvhədi irsiyyətə sosial-siyasi baxımdan deyil, sırf elmi-bioloji baxımdan yanaşmışdır. O bildirmişdir ki, ata çalışmalıdır ki, onun övladı yaxşı insanlarla dost olsun, pis insanlardan isə daim uzaq gəzsin.

Onun fikrincə valideynlər əxlaq normalarına riayət etməyən adamlardırsa, onlardan törəyən də cəmiyyəti korlayan olacaqdır. Ona görə də mütəfəkkir gənclərə nəsihət edərək demişdir ki, özünüzə həyat yoldaşı seçərkən ismətli, ağıllı və mərd adamı seçin. Ona görə ki, bu sizin nəslinizin hər cəhətdən sağlamlığını təmin edər. Mütəfəkkir yazırdı:

Qadında əsas şey həya, ismətdir,
Bunlar qadın üçün böyük sərvətdir (47, 88).

və yaxud:

Bu qədər oğlundan incimə nahaq
Xəta suyunu da sən səpdin ancaq.
Qənd acı olsa da sən verdin, heyhat,
Quzu, qurd olsa da sənindir övlad (47, 96).

Dahi Azərbaycan mütəfəkkiri, pedaqoq-şairi olan M.Əvhədi yaradıcılığında irsiyyətlə bağlı fikirlərə fiziki

tərbiyə haqqında yazdığı şeirlərdə də təsadüf etmək olar. O, fiziki tərbiyə ilə bağlı dediyi fikirlərdə şəxsiyyətin formalaşmasında irsiyyət amlinin mühüm yer tutmasını bir qədər örtülü şəkildə vermişdir.

Mütəfəkkir uşağın eləcə də böyüyən nəslin valideynlərinə məsləhətində deyirdi ki, fiziki sağlamlıq işlərini öz uşaqlarının səhhətinə və sağlamlığına görə aparsınlar. Yoxsa uşaqlarını zay edər, onları nəinki mənəvi, həm də fiziki cəhətdən məhv etmiş olarlar. Buna görə də o, uşaqları xəzinəyə bənzədərək, ona düzgün istiqamət verməyi, elmini, sağlamlığını puç etməməyi məsləhət görərək yazırdı:

O, bir xəzinədir, qorusan əgər,
Yoxsa zəhmətlərin olacaq hədər.
Sənindir gül olsun, o, yaxud tikan,
Özün əkdini xar etmə aman.
Qoyma övladını kamanxanaya,
Boynunu əlinlə keçirmə yaya,
Kaman düzəltmə də iki yüz batman,
Oğlun olmayacaq sən ox atan (47, 112).

Onu da qeyd edək ki, M.Əvhədi müəllim haqqında pedaqoji fikir söylərkən onu ustad, müdəriss deyərək mədh etmiş və biliyin qarçıları kimi qiymətləndirmişdir. O, müəllimə çox yüksək qiymət vermiş, uşağın anadan olduğu ilk günlərdən onun təlim və tərbiyəsi ilə məşğul olmağı valideynlərə deyil, onlara həvalə etmişdir. Ana bətdən olan dövrdən başlayaraq ananın doğulandan sonra onu tərbiyə etməyi müəllimlərin rəhbərliyi ilə davam etdirməyi lazım bilmişdir. Ona görə də Əvhədi müəllimdən uşağın rüşeym vaxtından başlayaraq elm, təhsil alıb, qurtaranadək bütün dövrlərin incəliklərinə kimi bilməyi və ondan sonra

elmi tərbiyəsi və biliyi ilə məşğul olmağı qətiyyətlə təklif etmişdir.

Qeyd edək ki, M.Əvhədi irsən naqis doğulmuşlara təhsil verilməsini məsləhət görməmişdi. Çünki “zatən” fırıldaqçılığa, kələyə, pis əməllərə meyli olanlar təhsil almaq yolu ilə ağıllarını zənginləşdirərək həmin pis əməllərinin pislilik təsirini iki-üç qat artırma bilirlər. O, təhsili ancaq “xisləti”, “zati” müsbət keyfiyyətli olanlara verməyi məqsədmüvafiq hesab edirdi. Cəmiyyətin saflaşdırılması üçün ailə qurarkən vəzifəyə, dinə, var-dövlətə yox, insanın zatının necəliyinə diqqət yetirməyi əsas sayırdı.

Sonda belə nəticəyə gəlmək olar ki M.Əvhədiyə görə şəxsiyyətin inkişafı, faydalılığı və xeyirxahlığı maddi imkanlarına görə deyil, zatına görədir, yəni irsiyyətinə, genetik imkanlarına görədir.

II FƏSİL

ORTA ƏSR MÜTƏFƏKKİRLƏRİ İNSANIN MƏNƏVİ TƏKAMÜLÜNDƏ MÜHİTİN VƏ TƏRBİYƏNİN ROLU HAQQINDA

2.1. Orta əsr mütəfəkkirlərinin insanın formalaşması prosesində mühitin rolu ilə bağlı fikirləri

İnsan şəxsiyyət kimi doğulmur. İnsanın fərdi inkişafı, ictimai həyat şəraitindən, ictimai münasibətlər sistemindən və istehsal münasibətlərindən asılıdır. İnsan ancaq sosiallaşma prosesində və başqa insanlarla qarşılıqlı əlaqədə şəxsiyyətə çevrilir. Qeyd edək ki, insanın mənəvi, sosial və psixi inkişafı cəmiyyətdən kənarında baş verə bilməz. Elmə məlum olan faktlara görə 15 uşağı canavara, 15 uşağı ayıya, 1 uşağı isə bəbirə və qoyuna əmizdirmişlər, nəticədə onlar insan ola bilməmişlər (53, 83).

Tədqiqatçıların fikrincə, insan, təbii olaraq insan olmaq imkanları ilə doğulur. Bu imkanlar isə ictimai mühitin, eləcə də tərbiyənin təsiri ilə aşkarlanır və inkişaf edərək formalaşır. İnsanın inkişafına ictimai mühitin konkret təsirini müəyyənləşdirmək üçün Şərqdə bəzi eksperimentlərdə aparılmışdır. Belə ki, hind şahzadəsi əslən türk nəslindən olan Əkbər saray alimləri ilə mübahisə zamanı insanın formalaşması üçün doğulandan ictimai mühitdə, yəni ki, insanlar arasında yaşamasının zəruriliyi fikrini iddia etmişdir. Lakin alimlərdən bəziləri buna etirazını bildirmişdir. Bu zaman o, öz fikrini sübut etmək məqsədi ilə belə bir eksperiment aparmışdır. O, bir neçə Hind, Çin, Benqal uşağını anadan olan kimi valideynlərindən almış və onları sarayda bağlı zindanlara salmış, uşaqları insani

mühitdən kənar etmişdir. Uşaqlar burada böyümüşlər. Yeddi yaşları tamam oldandan sonra onlara baxmağa getmişlər. Bu zaman uşaqlar danışa bilməmiş, yalnız heyvani səslər çıxarmışlar. Beləliklə, sübut olunmuşdur ki, insan övladının insan kimi formalaşması üçün ona mütləq ictimai mühit lazımdır.

Müşahidələr nəticəsində müəyyənləşdirilmişdir ki, iqtisadi və mədəni inkişafın ən aşağı pilləsində duran xalqlara məxsus körpə uşaqlar yüksək mədəni şəraitdə təlim və tərbiyə aldıqda, onlarda qabiliyyətlər inkişaf edir (1, 177).

Qeyd edək ki, şəxsiyyətin inkişafına təsir edən amillərdən biri də mühitdir. Mühit geniş anlayışdır. Belə ki, insan şəxsiyyətinin inkişafına bu və ya digər dərəcədə təsir göstərən bütün xarici amillər mühit anlayışına daxil edilir. Təbii cisim və hadisələr, ictimai hadisələr, ictimai-iqtisadi münasibətlər, siyasi və ideoloji mühit, məişət, maddi və mənəvi mədəniyyət və s. bunların hamısı mühit anlayışına aiddir. Ətraf mühit insanın şəxsiyyət kimi, formalaşmasına xeyli təsir göstərir.

Bildiyimiz kimi, hər bir ölkənin daxili şəraiti ilə yanaşı xarici vəziyyəti, yəni başqa ölkələrlə münasibəti vardır. Mühit insanın da qarşısında müəyyən sosial, iqtisadi və siyasi vəzifələr qoyur. Həmin vəzifələr insanın xarakterinə və şəxsiyyətinə müvafiq təsir göstərir.

İnsan şəxsiyyətinin inkişafına təsir göstərən mühit iki qrupa bölünür:

- 1.Sosial mühit;
- 2.Təbii mühit.

Qeyd edək ki, sosial mühit anlayışı ictimai quruluşu, istehsal münasibətlər sistemini, maddi həyat şəraitini,

eləcə də istehsal və sosial proseslərin baş vermə xarakterini əhatə edir (53, 83).

Belə ki, sosial mühit daim dəyişir və yeniləşir. Bu mühitdə isə insan passiv deyil, fəaliyyətdədir və fəaliyyət prosesində hər zaman öz mühitini dəyişdirir.

Sosial mühit əlverişli qurulduqda və tənzim edildikdə şəxsiyyətin təbii imkanlarının açılmasına, inkişaf etməsinə şərait yaranır. Xüsusilə də neçə-neçə rəssamlıq, memarlıq və musiqi qabiliyyəti olan insan adi ömür yaşayır. Ona görə ki, istedad və qabiliyyət sosial şəraitdə inkişaf üçün imkan tapmadığından qapalı qalır.

Sosial şəraitin (geniş və işıqlı mənzil, uşaqlar üçün xüsusi guşə, pulsuz təhsil almaq üçün məktəb və yazı ləvazimatı, asudə vaxtın düzgün təşkili üçün şərait, qabiliyyət və istedadı inkişaf etdirəcək stadion, dərnek, klub və s.) təmin olunması insanın normal inkişafına, xüsusən də tərbiyə işinin düzgün qurulmasına böyük təsir göstərir (49, 25).

Qeyd edək ki, kiçik və məktəb yaşlı uşaqların inkişafına ailə mühiti güclü təsir göstərir. Belə ki, ailə uşaqların maraqlarının və tələbatlarının həyata keçməsi üçün əlverişli şərait yaradır. Ona görə də şəxsiyyətin əxlaqi və sosial keyfiyyətinin əsası ilk dəfə ailədə qoyulur (43, 40).

Onu da qeyd edək ki, ərazinin relyefi, fauna və florası, havanın tərkibi və təzyiqi şəxsiyyətin inkişafına, xüsusən mənəvi cəhətdən yetkinləşməsinə əhəmiyyətli təsir göstərir.

İnsanın inkişafına mühitin, yoxsa irsiyyətin daha çox təsir göstərməsi ilə bağlı tədqiqatçılar arasında vahid fikir yoxdur. Belə ki, biogenetiklər irsiyyətə, sosiogenetiklər isə mühitə üstünlük verirlər. Bəzi tədqiqatçılar isə şəxsiyyətin inkişafına mühit və irsiyyətin təsirinin dəqiq kəmiyyət

nisbətini müəyyən etməyə cəhd göstərmişlər. Bu zaman isə çox ziddiyyətli nəticələr alınmışdır.

Məlum olmuşdur ki, ayrı-ayrı insanların inkişafında irsiyyət və mühitin təsir rolu eyni deyildi. Ona görə ki, buraya təbii mühit də daxildir. Lakin uşağı əhatə edən mühit təbii mühitlə məhdudlaşmır. Belə ki, uşaq ictimai mühitdə dünyaya gəlir və burada yaşayıb böyüyür. İnsanların istehsal və ictimai münasibətləri, siyasi və mədəni həyatı ictimai mühitin təsirinə məruz qalması təbiidir. Çünki uşaq passiv deyil, fəaliyyətdədir və biz fəaliyyət prosesində də mühitin təsirinə məruz qalırıq (49, 46).

Şəxsiyyətin inkişafı prosesi mühitdə mümkün olmasına baxmayaraq inkişafı tərbiyənin təsiri altındakı inkişafda da aydın görmək olar (53,73). Mühitin şəxsiyyətə təsiri ilə tərbiyənin təsiri arasındakı fərq tərbiyənin mütəşəkkil, məqsədyönlü və planlı olmasında özünü büruzə verir. Bəzən elə olar ki, mühitin təsiri ilə həyata keçən inkişaf prosesi məqsədyönlü olmaya da bilər.

Tərbiyə xüsusi təşkil olunmuş təlim və tərbiyə müəssisələrində (bağça, məktəb və məktəbdənkənar tərbiyə müəssisələri) mütəxəssislər tərəfindən mütəşəkkil qaydada planlı aparılırsa bu zaman mühitin təsiri qeyri-mütəşəkkil olar. Tərbiyə məqsədyönlü aparılmaqla yanaşı, həm də şagirdlərin yaş və cinsi xüsusiyyətlərinə uyğun şəkildə aparılmalıdır. Belə olduğu halda mühitin təsiri ilə uşaqların mənəviyyatında və hərəkətlərində yaranan qüsurları tərbiyənin köməyi ilə aradan qaldırmaq olar.

Qeyd edək ki, tərbiyənin rolu pedaqoji ədəbiyyatlarda müxtəlif cür qiymətləndirilir. Bir tərəfdən onun təsirinin gücsüz və mənasız (əlverişsiz irsiyyət və pis mühitin təsiri-T.X) olması fikri iddia edilir, digər tərəfdən isə insan

təbiətini dəyişən yeganə vasitə hesab olunurdu. Pedagogika elminin müdafiə etdiyi “tərbiyə hər şeyə qadirdir” fikri demək olar ki, sonralar özünü tam doğrulda bilmədi.

Onu da qeyd edək ki, tərbiyə hamıya eyni dərəcədə təsir göstərmir. Belə ki, tərbiyə sadəcə olaraq inkişafı müəyyən məqsədə yönəldir. Düzgün təşkil olunmuş tərbiyənin ən mühüm vəzifələrindən biri insanın meyil, maraq və qabiliyyətini üzə çıxarmaq, insanın fərdi xüsusiyyətlərini, eləcə də qabiliyyət və imkanlarını inkişaf etdirməkdən ibarətdir.

Qeyd edək ki, şəxsiyyət tərbiyəsində nəzərə alınması vacib sayılmayan hər hansı bir kiçik cəhət yoxdur. Çünki kiçik hesab edilən cəhətlər də insan şəxsiyyətinə təsir göstərir. Ona görə də tərbiyə işində görülməli işin mahiyyətini başa düşməyin özü də böyük məna kəsb edir (37, 72).

Tərbiyə olunan şəxsə hər zaman nöqsan görmək və hər dəfə nöqsanını onun üzünə vurmaq lazımı səmərə verməz. Belə hallarda tərbiyə olunanla tərbiyə edən arasında uçurum yaranır. Birinci ikincidən uzaqlaşmağa, onun gözünə görünməməyə çalışır. Nöqsanlarını tez-tez eşidən şəxs həmin nöqsana alışır. Belə adamlarda da özünə inam azalır və nöqsanın gələcəkdə aradan qaldırmaq üçün lazımlıca səy göstərmir. Əksinə diqqətlə və qayğı ilə yanaşıldıqda nöqsanı olan şəxsin xarakterində yaxşı cəhətlərin olduğunu görə bilərik. Bu cür cəhətlərə istinad etdikdə xarakterdəki nöqsanı aradan qaldırmaq asanlaşar. Nöqsanlı xarakterin sahibi ətrafdakı adamların ədalətli və qayğıkeş olduqlarını, pislə yanaşı yaxşını da qeyd etdiklərini görür ki, bu zaman onda qüvvəsinə inam yaranır və gələcəkdə nöqsanını ləğv etməyə çalışır.

Qeyd edək ki, tərbiyə insanın inkişafına təsir göstərsə də, özü də müəyyən mənada inkişafdan asılıdır və insanın inkişaf səviyyəsinə əsaslanır. İnkişaf ilə tərbiyə arasında qarşılıqlı münasibətlərin dialektikası da özünü məhz bunda göstərir. Tərbiyənin səmərəsi isə insanın tərbiyəvi təsiri qəbul etməyi hazırlıq səviyyəsi ilə müəyyən olunur. Bu isə irsiyyət və mühitin təsirindən bilavasitə asılıdır. İnsan istənilən şəraitdə həm tərbiyənin təsiri ilə formalaşır, həm də tərbiyənin təsiri ilə yeni qabiliyyətləri yaranır və xarakteri formalaşır.

Görkəmli çex pedaqoqu Y.A.Komenski “tərbiyənin böyük gücünə və imkanlarına inam” (40, 20) söyləməklə pedaqogikaya yeni fikir gətirmişdir. O göstərir ki, insan tərbiyə sayəsində insan olur. Ona görə də bütün uşaqları yalnız tərbiyənin təsiri ilə insan etmək olar.

Orta əsrlər Azərbaycan mütəfəkkirlərinin bir çoxu öz əsərlərində şəxsiyyət problemini hər zaman diqqətdə saxlamışlar. Qeyd edək ki, Ə.X.Şirvani, N.Gəncəvi, N.Tusi, M.Əvhədi, İ.Nəsimi, Ş.İ.Xətai və M.Füzuli kimi dahi mütəfəkkirlər insan idealını həmişə diqqət mərkəzində saxlamış, şəxsiyyətin mahiyyətini və keyfiyyətlərini şərh etməyə çalışmışlar.

Dahi Azərbaycan mütəfəkkiri X.Şirvani XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının intibah dövründə yaşamış, son dərəcə təlatümlü, ziddiyyətli həyat və yaradıcılıq yolu keçmiş qüdrətli mütəfəkkirdir. Yaxın Şərqdə Əfzələddin Xaqani kimi məşhur olan görkəmli mütəfəkkirin əsl adı İbrahimdir (5, 16). O, 1126-cı ildə Şamaxı şəhərində sənətkar ailəsində doğulmuşdur. Şairin atası Əli Nəccar yoxsul dülgər, anası isə islam dinini qəbul etmiş Rabiə adlı xristian qadını olmuşdur. Böyük şair, mütəfəkkir vətən həsrətilə,

ağır kədər içərisində 1199-cu ildə 75 yaşında Təbrizdə vəfat etmişdir. Onun ölümü müasirləri tərəfindən kədərli mərsiyələrlə qarşılanmışdır.

Dahi Azərbaycan mütəfəkkirinin şəxsiyyət haqqında fikirləri onun düşdüyü mühitə görə formalaşmışdı. Xaqani şairlik şöhrətinə yenicə çatdığı və şah sarayının şeir ulduzu hesab edildiyi zamanlarda hökmdara qulluq göstərməyi şaha xidmət etməklə ucalmaqda görmüşdü. O yazırdı:

Kiçiyə böyüklər ad qazandırar

Şaha xidmət edən bayraq ucalar (31, 252).

Bu müradən aydın olur ki, böyük şəxsiyyətlərin özlərindən kiçiklərə dəstək olmalı və onların uğur qazanmasına yol açmalıdır.

Sonralar Xaqani saray mühitinin iç üzünü görmüş, çəkdiyi əzab-əziyyətlər və həbslər onun dünyagörüşünü əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirmişdi. Həmçinin o, şəxsiyyətin simasında yeni bir keyfiyyət görmüşdü. Mütəfəkkir zülm edilən şəraitdə zülüm edilən insanın ağlamasını və ah-nalə etməsini qüsurlu hesab etmişdir.

Mütəfəkkirin silsiləli “Həbsxana şeirləri” yaşadığı mühitə və dövrə qarşı kəskin etirazının sədaları kimi səslənirdi (5, 11). Saray dedi-qodusundan tənqə gəlmiş şair həbsdən sonra yaşadığı zindan kimi qaranlıq və işgəncəli mühitdən eləcə də, doğulduğu şəhərdən müvəqqəti olsa da uzaqlaşmaq məqsədilə İraqa səfər etməyi qərara almışdır.

Qeyd edək ki, o, Məniçöhrün razılığı ilə səfərə çıxmışdır. Səfər də olduğu zaman şəhərlərin adlı-sanlı alim və şairlər ilə görüşmüş, böyük təəssüratla vətənə dönmüş və daima saraydan tamamilə uzaqlaşmaq arzusu ilə yaşamışdır. Lakin bu mümkün olmamışdır. Buna baxmayaraq o, saray mühitinin iztirablarından uzaqlaşmaq üçün tez-tez

səyahətlərə çıxmışdı. Səfər müddətində o, Dərbəndə, Gəncəyə, Bərdəyə, Beyləqana, saray nümayəndəsi kimi isə başqa xanlıqlara getmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq yenə də saray həyatı onun üçün zindana çevrilmişdir.

Həbsdən sonra Ə.Xaqani “Şaha xidmətkar” olmaq ideyasından əl çəkmişdi. O, insanın öz-özünə xidmət edərək yanaşı şəxsiyyət səviyyəsinə ucala biləcəyi fikrini müdafiə etmişdir. Mütəfəkkir yazırdı:

Süfrəsindən padşahın it kimi umma sümük

Öz ətindən, öz qanından nəfsinə sən ver təam (31, 258).

Qeyd edək ki, Xaqaninin həbsdə yazdığı digər şeirlərində də dərin kədərləri, şikayət və etirazları, cəsarəti, mərdliyi əks olunmuşdur. Bu şeirlər də orta əsr feodal mühitinin böyük istedadları qiymətləndirə bilmədiyini aydın göstərmişdir. Başına gələn ağır münasibətləri görünməmiş bir ustalıqla ümumiləşdirmiş, bütün bunları insanlığın ümumi dərdi və bəşəriyyətin fəlakəti kimi oxucusuna təqdim etmişdir.

Dahi Azərbaycan mütəfəkkiri Xaqani Yaxın Şərqi peydaqoji fikir tarixində, sarayları şahları, saray mühitinin çirkinliklərini ilk dəfə kəskin tənqid atəşinə tutmuş böyük mütəfəkkirlərdən biri olmuşdur.

Mütəfəkkir uzun müddət sarayda yaşamış, sarayda baş verən hadisələri, zülmü, əsarəti, xəyanət və ədalətsizlikləri gözü ilə görmüşdü. O, böhtan, yalan və riyakarlığın ayaq tutub yeridiyi bu mühitdə taxt-tac üstündə qardaşlar arasında gedən mübarizəni dəfələrlə görmüş, gizli qətillərin şahidi olmuşdur.

Ona görə mütəfəkkir əsərlərində gördüyü haqsızlıqları qələmə almışdır. Saray mühitinin bu çirkinlikləri onun

cəsarətli qələmi ilə çox aydın və kəskin şəkildə təsvir edilmişdir.

Mütəfəkkir xüsusən, yaradıcılığının ikinci mərhələsində saray və saray mühitinin real səhnələrini tünd, kəskin boyalarla satira atəşinə tutmuş və tənqid etmişdi. O yazırdı:

Keçmişdir o günlər çörək üzündən,
İkidilli olum bilə-bilə mən.
İndi qılınc kimi kəskin dilim var,
Qılınc sıyrılanda kəsərli olar.
Daha məddahlıqla olmaram bədnam
Göstərməz doğrunu əyri bu aynam (32, 40).

Azərbaycanın dahi mütəfəkkiri Ə.Xaqani mühitin doğurduğu xoşagəlməz hallara toxunaraq yazırdı:

Qoşulsa cahilə aqıl, əsər qalmaz kamalından
Bir oğru olsa karvanda çalar eşşəklə palanı (32, 18).

Dünya ədəbiyyatının ən parlaq ulduzlarından olan Nizami Gəncəvinin adı çəkildikdə hər şeydən əvvəl, gözlərimizin qarşısında dahi bir mütəfəkkir heykəli ucalır. Mütəfəkkir tibb, astronomiya, riyaziyyat və s. kimi təbiət elmlərini də öz dövrünün səviyyəsində öyrənmişdir.

Qeyd edək ki, biologiyada mühitə uyğunlaşma hadisəsinin izahı ən çətin problemlərdən biridir. Çox maraqlıdır ki, Nizaminin nəzərində bu böyük problem yayınmamışdı. Onun əsərlərində mühitə uyğunlaşma məsələsi dövrünə görə, öz əksini tapa bilmişdir. Nizamiyə görə heyvanların və bitkilərin bütün morfoloji əlamətləri eləcə də, fizioloji xassələri yaşadıkları mühitləri ilə əlaqəli olaraq meydana gəlmişdir. O yazırdı:

Laçın deyib sonaya: “Səhra qoynu gözəldir”,
Sona deyib “Əlvida! Dərya qoynu gözəldir” (26, 110).

Nizami göstərir ki, sona (ördək-T.X) üçün həyat şəraiti dərya laçın (yırtıcı quş-T.X) üçün isə səhra gözəldir.

Mütəfəkkir bu fikrində onu göstərmişdir ki, canlı öz yaşama mühitindən uzaqlaşsa onun həyatı üçün təhlükə yaranar. O yazırdı:

Ördəyə başında yer versə çinar
Köksündən acı bir sızıltı qopar,
Ördəyin vücudu suyun düşgünü
Atəşə girərsə qaralar günü (20, 225).

Mütəfəkkir bu şeirdə onu demək istəmişdir ki, ördəyin bədəni su mühitinə uyğundur. O, öz mühitini dəyişib ağaca qonsa, dərhal məhv olar. Həmçinin Nizami canlılar aləmində müşahidə edilən uyğunlaşmanı ideal dərəcədə olmadığını da göstərmişdir. Bir növ öz yaşama mühitinə nə qədər uyğunlaşsa onunla qidalanan və onunla eyni olan növdə müəyyən uyğunlaşma baş verə bilər.

Nizami yazırdı:

Dovşanın hər bir yerin məsəl var,
Yenə də o, yerin tazısı tutar (20, 141).

Dahi Azərbaycan mütəfəkkiri heyvanlar aləmində müşahidə etdiyi sürü halında yaşama formasını da yaşayış mühitinə uyğunlaşma prosesi kimi görmüşdü. Onun əsərlərində sürüdən ayrı düşən fərdlərin məhv olacağı haqqında da məlumat verilmişdi.

Mütəfəkkir “Leyli və Məcnun” əsərində qarışıqların sürü cəmiyyət halında yaşamalarının faydalılığı haqqında demişdir:

Qarışqa birlikdə göstərə hünər,
Özündən çox böyük şeylər sürüyər (25, 68).

Mütəfəkkir bitkilər aləmindən də çoxlu misallar gətirərək yaşayış mühitinə uyğunlaşmanı izah etmişdir. Niza-

mi də başqa Şərq şairləri kimi, güldəki tikanları aşıqın (bülbülün-T.X) vüsala çatmasına mane törədən bir əlamət kimi göstərmişdir. Ona görə ki, Nizami məsələnin bioloji mahiyyətini düzgün başa düşmüşdü. O, gülün və başqa bir bitkinin tikanları növün həyatının, eləcə də meyvə və toxumlarının qorunmasında mühüm rol oynadığını demişdir. O yazırdı:

Varsa da güllərin əgər tikanı,

Qorumaqçındır o yalnız bostanı (27, 119).

Dahi Azərbaycan mütəfəkkirinin əsərlərində heyvanlar və bitkilər aləminin quruluşundakı uyğunlaşmaların izahına dair də çox maraqlı materiallar vardır. Nizami yırtıcı həyat keçirən heyvanların kök və yağlı olmadıqlarını, əksinə ot yeyən heyvanların isə kök olduqlarını göstərmişdir (20, 58).

Dahi Azərbaycan mütəfəkkiri N.Tusinin şəxsiyyət konsepsiyasında insanın təkamülü, bioloji, sosial və mənəvi inkişafı daima izlənilmişdi. Onun əsərlərində təbii imkan amilləri ilə yanaşı insanın müvafiq mühitdə təlim və tərbiyə alması da qüdrətli təsir vasitəsi kimi göstərilmişdi. Biliklərə yiyələnmə ilə intellektual və mənəvi zənginləşmə yolu keçmə ən vacib rol hesab edilmişdi.

Mütəfəkkir hətta, yoldaşlıq mühitinin əxlaqa dəyişdirici təsiri haqqında da kifayət qədər məlumat vermişdir. O, bu haqda yazırdı: “Uşaqlar və cavanlar əvvəl hansı xasiyyətdə olmalarına baxmayaraq başqa xasiyyətdə olanlarla dostluq etdikdə, ya onların tərbiyəsi verildikdə, geyimdə, işdə, davranışda onların xasiyyətini qəbul edərlər” (52, 28-29).

N.Tusi pozucu yoldaşlıq mühitinin ziyanlarını görməmək üçün yeniyetmə və gəncləri belə bir mühitdən uzaq tutmağı görmüşdü.

Mütəfəkkir yazırdı: “Bədənin sağlamlığını qorumaq üçün tibb elmi mülayim məcaz və normal şəraiti məsləhət bildiyi kimi, nəfsin sağlamlığı üçün də eyni xüsusiyyətlərə malik, özünə bab adamlarla oturub-durmağı məsləhət bilirlər, çünki nəfsə təsir etmək üçün yoldaşdan və dostdan başqa heç bir güclü amil ola bilməz. Eləcə də bu xüsusiyyətlərə malik olmayan adamlardan qaçmağı, zarafat və sırtıqlıqda ad qazanmışlardan, əyyaşlıq və düşgünlükdə şöhrət tapmışlardan uzaq gəzməyi səhhəti qorumağın ən mühüm və ən vacib şərti hesab edərlər” (51, 113-114).

Mütəfəkkir canlılar aləmində yaşamaq uğrunda gədən mübarizəni görmüş və bu mübarizədə canlıların nə kimi özünü mühafizə əlamətləri qazandıqlarına fikir vermişdir. Maraqlıdır ki, böyük alim heyvanlarda özünü müdafiə və hücum əlamətlərini insanlarda olan müdafiə və əmək alətlərinə oxşadırdı. Belə təşbehlər məsələnin daha aydın başa düşülməsinə kömək edir.

N.Tusi bu müdafiə əlamətlərindən birini misal gətirərək yazırdı: “Bu qüvvə onlarda müxtəlif olur, onların müdafiə vasitələri də bu qüvvələrə uyğun şəkildə müxtəlif olur. Bunların təkmilləri əsil silah vəzifəsini yerinə yetirir, məsələn, buynuz-nizə, daş və caynaq-bıçaq və neştər, daban və tikan-ox və iynə kimi şeydir” (51, 115).

Qeyd edək ki, heyvanlar aləmində özünü qorumaq qaydalarına uyğun əlamətlərin meydana çıxmasını Tusi çox gözəl şərh etmişdir. Tusi bəzi heyvanların qaçmağa uyğunlaşmalarının da yaşama uğrunda mübarizə ilə əlaqələndirmişdi. O yazırdı: “Başqa mühafizə vasitələri olma-

yanlar özlərini qaçmaq və hiylə işlətməklə mühafizə edirlər, məsələn, ceyran və tülkü kimi” (51, 116). Belə ki, ceyran, maral, at və başqa dırnaqlılar özlərini yırtıcılardan qorumaq üçün sürətli qaçmaq qabiliyyətini qazanmışlar. Bərk qaça bilənlər özlərini qovan yırtıcılardan xilas etmiş, zəiflər isə yırtıcılardan qaça bilmədikləri üçün məhv olmuşlar. Mütəfəkkir başqa bir misalda isə tülkünün hiylə işlətməsini özünü düşməndən xilas etməsi üçün qazanılmış bir əlamət kimi göstərmişdir.

Dahi Azərbaycan mütəfəkkiri M.Əvhədi də insanın şəxsiyyət səviyyəsinə yüksəlməsi üçün onun əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərini ilkin hesab etmişdir. O, şəxsiyyətdə mərdliyi, kişiliyi, dostu sədaqətliliyi, peşə sahibi olmağı, bilikli və ağıllı olmağı, qənaətçilliyi, nəfsini öldürməyi bacarmağı, sağlam ailə sahibi olmağı, səxavətliliyi və qeyrətliliyi əsas əxlaqi keyfiyyətlərdən saymışdır.

Mütəfəkkir şəxsiyyətin əsas cəhətlərindən biri kimi, məhz pis keyfiyyətlərdən “qaçmağı” göstərmişdi. Əvhədi bu haqda yazırdı:

Təkəbbür, mənəmlilik, özünü çəkmək,
Qafillik, sərxoşluq, hiylə, qəzəb, şəkk.
Tərəddüd, paxıllıq, kələk, kin, tamah
Yalançı, saxtakar, vəfasız olmaq.
Hər nə söylədimsə ondan qaç uzaq,
Onların əksiylə məşğul ol ancaq (47, 135).

M.Əvhədi “İnsanın doğumundan sonra ömrünün axırına qədərki macəraları” başlığı altında yazdığı şeirdə mühitin inkişafa göstərdiyi təsiri mərhələlərlə təsvir etmişdir. O, uşaq anadan olandan sonrakı qucaq və beşik mühitləri haqqında belə yazırdı:

İlk gündən ağlayıb haray çəkəcək,
Dayə axtaracaq süd istəyərək.
Gah beşik görəcək, gah da ki, qucaq,
Gah əzvoy görəcək, gah da bal ancaq (47, 51).

Bu şeirdə beşik mühiti qurtardıqdan sonra fərdi inkişafdakı digər mühitlərdə təsvir olunmuşdu:

Belə ki, qurtarır beşik dövrünü,
Başqa bir şərait alar üstünü (47, 52).

M.Əvhədi uşaqılıq dövrünün çətinlikləri sırasında məktəb mühitini və elm öyrənməyi göstərmişdir. Uşaq isə çətinliklərə dözmədikdə həyatda yaşamaq üçün asan yollar axtarar, hiyləyə, kələyə və məkrə əl atar. O, bu haqda yazırdı:

Ax çatır məqsədə bunlardan biri,
Çünki, xırdaçılıq olub işləri (47, 53).

Mütəfəkkir insanın müsbət keyfiyyətlərə yiyələnməsi üçün mənfi təsirlərdən qorunması ideyasını irəli sürmüşdür. Yəni insanın elmə, biliyə, təcrübəyə və müsbət əxlaqi keyfiyyətlərə yiyələnməsində mühitin böyük rolu vardır. Daha dəqiq desək insanlar pis mühitdən və yaramaz adamların təsirindən qorunmağa çalışmalıdır.

Dahi orta əsr Azərbaycan mütəfəkkiri İmadəddin Nəsiminin öz həyatı və yaradıcılığı şəxsiyyətin ən bariz nümunəsidir. Mütəfəkkirin əsil adı Əli olmuşdur (54, 123). O, 1369-cu ildə Şamaxı şəhərində doğulmuşdur. Seyid Əli ilk təhsilini Şamaxı şəhərində almış, sonralar biliklərini daha da təkmilləşdirmiş, xüsusən də fəlsəfəni və dini cərəyanları öyrənməyə həvəs göstərmişdir.

Misir məmlükləri və hələb ruhaniləri mütəfəkkiri dinsizlikdə günahlandırmış, 1417-ci ildə Hələb hökmdarının əmri ilə zindana salınmışdır. Çox keçmədən şəhər ru-

haniləriniin məclisində mütəfəkkir mühakimə edilmiş və ölümünə fitva verilmişdir. Misir sultanı Əli-Müəyyəd şəriət məhkəməsinin sənədləri ilə tanış olduqdan sonra şairin diri-diri dərisinin soyulmasını və yeddi gün Hələb şəhərində hamıya göstərilməsini əmr etmişdir. Beləliklə, Nəsimi faciəli bir şəkildə edam edilmişdir.

Qeyd edək ki, Azərbaycan ədəbiyyatında mərhələli olan Nəsimi yaradıcılığı ictimai-pedaqoji fikrimizin də tam yeni mərhələsidir. O, insanın ali məqamə, yəni şəxsiyyət səviyyəsinə yüksəlməsi üçün özünü təkmilləşdirməsini vacib saymışdı. Bu isə özünüdərkdən əvvəl ələmi və dünyanı anlamaqdan başlanmışdır. Özünü dərk edən insan mərifətli bəzəkli və çörəyini qazanan, hətta bunun üçün qan-tər tökən olmalıdır. Lakin bunun üçün ömrünü hədə verməməyi bacarmalıdır.

İmadəddin Nəsimi hədsiz mal-dövlət toplamağı tamahkarlığı, acgözlüyü, nadanlığı və cahilliyi pisləmiş, zəhməti, mərifəti, sadəliyi, təvazökarlığı və əqli-mənəvi kamilliyi alqışlamışdır. Bu cəhətdən onun “Bəhrül-əsrar” (“Sirlər dənizi”) adlı fəlsəfi qəsidəsi səciyyəvidir.

Mütəfəkkir yazırdı:

İnsan olan kəsə, ipək paltar deyil, kamal gərək,

Əgər sədəfin sinəsinə necə dolmuş incə gövhər.

Mərd insanda tamahkarlıq, hərislik, yox hünər gərək,

Ömür səmum küləyidir, sərvət-dövlət toza bənzər
(35,91).

Şeirdən göründüyü kimi, özünüdərək və özünütəkmilləşdirmə Nəsimi konsepsiyasında hər hansı immanent proses kimi çıxış etməmişdir. Onun fikrincə insan ilk növbədə ətraf mühitin təsiri ilə formalaşmalı və həmin amil şəxsiyyətin təşəkkülündə həlledici rol oynamalıdır. Lakin bu-

rada aparıcı amil insanın öz fəallığıdır, özünü təkmilləşdirməsi və öz “mən”ini dərk etməsi, yaradıcı səviyyəyə qalxmasıdır.

Bəlkə elə buna görə də, Nəsimi cahil, tənbel, elmsiz və heyvani hislərlə kifayətlənən adamları tənqid etmiş, onların bu səviyyəyə qalxa biləcəklərinə inanmamış, belə insanları şəxsiyyət sırasına daxil etməmişdir. O yazırdı:

Ey mənindən xəbərsiz bir özünə nəzər qıl

Sən də bu dünya üzündə kəşf eylə bəqani (35, 93).

-deyərək insanı özünü öyrənmə, özünü tanıma və dərk etmə yoluna dəvət etmişdir.

Mütəfəkkirə görə, yalnız özünü dərk edən şəxsiyyət müdrək olar. Özünü dərk edən insanlar əsil şəxsiyyət kimi formalaşa və yaradıcı səviyyəyə yüksələ bilər.

Orta əsr dahi Azərbaycan mütəfəkkiri Şah İsmayıl Xətai 1487-ci ildə Ərdəbil şəhərində kökü, izi tarixən çox-çox uzaq çağlarına gedib çıxan nüfuzlu və şöhrətli azərbaycanlı ailəsində dünyaya göz açmışdır. Xətai ana tərəfdən də dövrünün hakim və köklü bir ailəsinə mənsub olmuşdur. Onun anası Aləm Şah Bəyim Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin qızı, Sultan Yaqubun isə bacısı idi (44, 74).

Hökmdar şair, mütəfəkkir, 1524-cü ildə vəfat etmişdir. Onun cəsədini Ərdəbildə Şeyx Səfi türbəsinin yanında dəfn etmişlər.

Ş.İ.Xətai şəxsiyyətin formalaşmasında mühitə yüksək qiymət vermiş, mühitin yaxşı və pis təsirini hər zaman nəzərə almış, sağlam tərbiyə mühitinin təşkil edilməsi fikrini irəli sürmüşdür. Mütəfəkkirə görə şəxsiyyət olan insan gül kimi saf və ətirli olmalıdır. Ona görə ki, insan hər

şeyə könül gözü ilə baxa bilsin, kamal sahibləri ilə oturub durmağı bacarsın və həyatın həqiqətini görsün.

Mütəfəkkir yoldaşlıq mühitini hər zaman yüksək qiymətləndirmişdi. Xətəinin fikrincə valideyn öz övladının yoldaşlıq mühitini öyrənməli, pisdirsə yaxşılaşdırmalı, effekt vermirsə övladını oradan ayırmalıdır. Ona görə də o “kamal əhli” ilə həmsöhbət olmağı faydalı saymışdır.

Mütəfəkkir bu haqda yazırdı:

Kamal əhli ilə olgil müsahib,

Ki, ondan mərifət kəsb et əcayib.

Özünbilməz ilə durma, oturma

Ömür zayə gedər, əqlin itirmə (33, 217).

Ş.İ.Xətəi ailə mühitinin də şəxsiyyətin formalaşmasına təsir etdiyini göstərmişdir. Ona görə də o, qızlara düşdüüyü mühiti, oğlanlara isə kiminlə yoldaş etmələrini qabaqcadan fikirləşib götür-qoy etmələrini məsləhət görmüşdür.

Mütəfəkkir öz sələfləri kimi bu fikirdə idi ki, mühit insanı yüksəldə də bilər, alçalda da bilər. Ona görə də elə mühitə düşmək və yaxud elə mühit yaratmaq lazımdır ki, orada müsbət keyfiyyətlərə yiyələne bilmək imkanın olsun.

Elm və sənət aləminin qüdrətli simalarından olan dahi Azərbaycan mütəfəkkiri Məhəmməd Füzuli də şəxsiyyətin formalaşmasında mühit amilinə daim diqqət yetirmişdir. O, insanın halının necəliyini onun düşdüüyü mühitlə əlaqələndirmişdir.

Qeyd edək ki, “Leyli və Məcnun” poemasında Məcnunun dili ilə verilən aşağıdakı parça bu cəhətdən səciyəvidir:

Olsaydı mənə nişati ruzi,
İstərmi idim bu dərdi suzi?
Gər səhhətə qadir olsa bimar,
Dərdə özün eyləməz giriftar.
Əl versə gədayə padşahlıq,
Sanmam ki, qılar dəxi gədalıq (14, 67).

Mütəfəkkir Məcnun öz naçarlığını düşdüyü mühitlə əlaqələndirmişdi. Füzulinin fikrincə, insanın necəliyində onun düşdüyü mühitin çox böyük rolu vardır. “Mən kiməm?” sualı ilə başlayan qəsidəsində o, şöhrətdən uzaq duran və şəxsiyyətini uca tutan, heç kəsə baş əyməyən, öz istedadı ilə yeganə olan insanları təsvir etmişdir. Çünki mühit elədir ki, onun kimi pak sənət sahibinin qədrini insanlar bilmir. O yazırdı:

Bir diyar içrəyəm ki, xəlqindən
Eyləməz heç kim mənə pərva.
Kimsə yox dərdim eyləyim izhar
Eyləyim ondan iltimasi dəva (16, 68).

Dahi mütəfəkkir bu şeirində onu demək istəmişdir ki, insanın əhval-ruhiyyəsində, onun xarakterində baş verən dəyişikliklər onun böyüdüyü, eləcə də düşdüyü mühitdən irəli gəlmişdir.

Sonda belə bir nəticəyə gəlinmişdir ki, orta əsr Azərbaycan mütəfəkkirlərinin fikirlərində şəxsiyyətin formalaşmasında mühit amilinə üstünlük verilmiş və şəxsiyyətin formalaşmasında digər amillərlə birgə bu amilin rolu da əsas götürülmüşdür.

2.2. Orta əsr mütəfəkkirləri şəxsiyyət tərbiyəsinin məzmunu və vəzifələri haqqında

Orta əsr Azərbaycan ictimai-pedaqoji fikrində şəxsiyyət tərbiyəsinin metodologiyasını, yaranmışın vəhdətdə ikilik mövcudluğunun dialektikası təşkil edir. Bu ikilik ya bir-birilə mübarizədə (xeyir və şər, həqiqət və yalan, yaxşı və pis), ya bir-birini əvəz etməkdə (doğum və ölüm, gecə və gündüz, işıq və zülmət), ya da ki, bir-birilə yanaşı əlaqədə və münasibətdə, eləcə də inkişafda olur (kişi və qadın). Hər üç halda ziddiyyət ardıcıl və əlaqəli şəkildə gedir.

İstər ziddiyyət, istər ardıcılıq, istərsə də əlaqəlilik halında inkişaf prosesi gedir. İnsan yaranaraq öz ikiliyi ilə ikiliklər aləminə daxil olur. Şüura, düşüncəyə və nitqə malik olduğu üçün öz ikiliyini münasibətləri və ünsiyyəti ilə bütövləşdirir. Bu münasibət və ünsiyyət mayasının əsasını məhəbbət hissi təşkil edir.

Şəxsiyyət tərbiyəsinin məzmununda əmək tərbiyəsi, estetik tərbiyə, fiziki tərbiyə və insan fəaliyyəti ilə əlaqədar olan digər əxlaqi keyfiyyətlər də nəzərdə tutulur.

Azərbaycan ictimai-pedaqoji fikrində günümüzdəki tərbiyə etmədə gərəkli olanlar başqa bir aspektdə göstərilmişdir. Klassik pedaqoqlarımız şəxsiyyətin formalaşması prosesində insanın bütün daxili qüvvələrini nəzərə alması və kamillik yaradılmasına çalışmasıdır. Belə ki, insan üç istiqamətdə tərbiyə olunarsa, onda şəxsiyyət bütövlüyünə yiyələnə bilər:

1. Mənəvi-ruhi;
2. Əxlaqi;
3. Etik.

Mənəvi-ruhi tərbiyəyə ürəyin tərbiyəsi daxildir. Burada əsas vasitə rolunda dini anlam və dini dəyərlər çıxış edir.

Əxlaqi və etik tərbiyəyə ictimai və hüquqi normalara riayət etməyin, ailədə qarşılıqlı münasibətlərin, cəmiyyətdə insanlararası ünsiyyət və münasibətlərin, davranış normalarının və əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşması daxildir.

Ağlın, iradə və xarakterin tərbiyəsinə isə ağlın iradi qüvvə ilə bilik sərvətinə yiyələnməsi, insanın fəaliyyəti və yaradıcılığını kamilləşməsi və eləcə də şəxsiyyət bütövlüyünün təmin edilməsi daxildir.

Onu da qeyd edək ki, şəxsiyyətin formalaşmasında xalqın şifahi yaradıcılıq nümunələrinin və şəxsiyyətin praktik tərbiyəsi işinin də təsiri olmuşdur. Atalar sözləri, məsəllər, hikmətli deyimlər, nağıllar, dastanlar, bayatılar və s. kimi nümunələr ilk mənbə olmaqla bu gün də şəxsiyyət tərbiyəsində mühüm əhəmiyyət daşımaqdadır. İnsan övladı dünyaya gəldiyi gündən ictimai mühitə və tərbiyəyə möhtac olmuşdur. Ona görə də insanın bioloji varlıq kimi inkişafı və onun tərbiyəvi təsirlərlə sosial şəxsiyyətə çevrilməsi şəxsiyyət tərbiyəsi ilə müşayiət olunur.

Professor Ə.Həşimov yazırdı: “Tərbiyə ilk dövrlərdən uşaq şəxsiyyətinin formalaşması prosesi kimi icra olunubdur” (28, 71).

Qədim və orta əsrlər dövrü Azərbaycan ictimai pedaqoji fikrində işlənən tərbiyə anlamı geniş mənada elə insanın şəxsiyyət kimi formalaşması məzmununu daşımışdır. Ona görə ki, şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edən irsi imkanların, mühitin və tərbiyənin, eləcə də özünüdərk və özünüinkişafın hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır.

Onu da qeyd edək ki, irsi xarakterik xüsusiyyətlər insanın tərbiyəvi təsiri ilə formalaşmasa da, müəyyən şəraitdə onların məhdud və ya fəal görünməsi mümkündür.

Azərbaycan ictimai-pedaqoji fikrində aparıcılıq təşkil edən bu müddəa tərbiyənin baş məqsədini insanın şəxsiyyət kimi yetkin, kamil və faydalı olmasını təmin etməkdə görürdü.

Şəxsiyyət tərbiyəsinin məqsədinə insanın ünsiyyət və fəaliyyəti üçün tam hazırlaşdırılması və insanın hissi-idrakı qabiliyyətlərinin inkişafına tam nail ola bilməsi daxildir. Həmçinin hər bir insanın nəslinin kökü ailənin mənəvi həyatından gələn mənəvi şüura və əxlaqi şüura dayanmışdır.

Böyük tamın (aləmin-T.X) kiçik tamı olan insanda bir-birinə zidd meyillər, hisslər və duyğular mövcud olur. O, ali şüura, düşüncəyə, nitqə, eləcə də əməl qüvvəsinə malik olduğu üçün öz ikililiyini münasibət və ünsiyyət fəaliyyəti ilə bütövləşdirə bilər.

Qeyd edək ki, bu münasibət və ünsiyyətin mayasını məhəbbət hissi təşkil edirdi. Azərbaycanın klassik filosof və pedaqoqları insanın psixi həyatının necəliyini onun orqanizminin keyfiyyətləri ilə əlaqələndirdiklərindən şəxsiyyət tərbiyəsinin məzmunu pedaqoji-psixoloji birliklərlə yanaşı daxil edilmişdir. Buna görə də şəxsiyyətin sosial mahiyyəti bitki və heyvanatla əlaqəli biliklər zəminində şərh edilmiş və aşkarlanmışdır. Onlar insanı canlı yaranış mövcudluğundan biri saymış, heyvanat qrupuna daxil etmiş, insanı yalnız ağılı, düşüncəsi, nitqi və şüurlu fəaliyyəti ilə fərqləndirmiş, ali şüurlu və yaradıcı varlıq adlandırmışlar. Ona görə də şəxsiyyət tərbiyəsinə və insanın şəxsiyyət kimi formalaşdırılmasını dərk etmək üçün

tərbiyə edəndən psixologiya, pedaqogika, fəlsəfə, əxlaq, biologiya, o cümlədən kosmologiya, astrologiya və şəriət elmlərini bilmək tələb olunmuşdu.

Şəxsiyyət tərbiyəsinin məzmununa daha çox əqli və əxlaq tərbiyəsində diqqət yetirilirdi. Çünki insanın şəxsiyyət kimi formalaşmasında onun idraki imkanları və ictimai münasibətləri əsas götürülmüş, onlardan istifadə edərək və onları zənginləşdirərək fəaliyyət şəraiti yaradılmışdır.

Qeyd edək ki, insanın əqli tərbiyəsi və düşüncəsinin, çevikliyinə və sürətliliyinin yüksək olması və insan, təbiət, kosmik, eləcə də dünya haqqında biliklərə yiyələnməsi insanın şəxsiyyət tərbiyəsində əsas komponentlərdən biri hesab edilmişdir.

Qeyd edək ki, X.Şirvani, N.Gəncəvi, N.Tusi, M.Əvhədi, İ.Nəsimi, Ş.İ.Xətai və M.Füzuli kimi orta əsr dahi Azərbaycan mütəfəkkirlərinin əsrlərində şəxsiyyətdə ən ali keyfiyyət ağıllıq hesab edilmişdir. Bütün digər müsbət keyfiyyətlərin qazanılmasında ağıl əsas götürülmüşdür. Buna görə də insanda kiçiklikdə ağılı inkişaf etdirmək, hər işə ağıllı yanaşmaq keyfiyyəti yaratmaq tərbiyənin vəzifəsi kimi irəli sürülmüşdür.

Azərbaycan ictimai-pedaqoji fikrində əxlaq tərbiyəsi şəxsiyyət tərbiyəsinin məzmununun ən zəngin hissəsidir. Şəxsiyyətin necəliyi ilk əvvəl əxlaq tərbiyəsi ilə qiymətləndirilirdi. Çünki əxlaqi kamillik insanın öz-özünü başa düşdüyü və tanıdığı zamandan meydana çıxır. Əxlaq tərbiyəsinin məzmununa daxil edilən əsas əxlaqi keyfiyyətlər isə bunlardır: xeyirxahlıq, rəhmdillik, səxavətlilik, qənaətcillik, sözübütövlük, ədalətlik, işgüzarlıq, zəhmətsevərlik, böyük-küçük yerini bilmək, təvazökarlıq, düzlük, doğruluq, saflıq, əqidə bütövlüyü, yaxşılıq, söz və əməl bir-

liyinə riayət etmək, vədə xilaf çıxmaq, şərəf və ləyaqəti qorumaq, yoldaşlıq və dostluqda sədaqətli, doğru-düzgün olmaq, dözümlülük, təmkinlilik, səbrlilik, sülh sevrəklik, kinli olmamaq, nəfsi toxluq, halallıq, inam, iman, sədaqətlik və s.

Qeyd edək ki, Azərbaycan ictimai-pedaqoji fikrində şəxsiyyət tərbiyəsini məzmunu ilə əlaqədar olaraq ağılı və əxlaqın tərbiyəsinə və eləcə də ruhi tərbiyəyə daha çox diqqət yetirilmişdir. Çünki insanın şəxsiyyət kimi formalaşmasında ilk öncə onun idraki imkanları və ictimai münasibətləri əsas götürülürdü. Həmçinin onlardan istifadə edərək şəxsiyyət zənginləşdirilir və fəaliyyət şəraiti yaradırdı.

Şəxsiyyət tərbiyəsini məzmununa daxil edilən ağılı tərbiyəsi göründüyü kimi, yalnız biliklilik, elmlərə yiyələnmə və alimlik kimi qiymətləndirilmir, həm də əxlaq-mənəvi keyfiyyətlərə yiyələnmə vasitəsi və bu keyfiyyətlərdən istifadə edə bilmək imkanı nəzərdə tutulurdu. Ona görə də ağılı tərbiyəsi ilə əxlaqın tərbiyəsi bir-biri ilə sıx əlaqələndirilir və vəhdətdə götürülür. İnsan ağılı və düşüncəsinin yüksək olması, dərinliyi, çevikliyi, sürətliliyi və insanın dünya haqqındaki bilikləri şəxsiyyət tərbiyəsini əsas komponentləri hesab edilirdi. Buna görə də insan kiçik yaşlarından ağılı inkişaf etdirməyi və hər işdə ağıllıq nişanəsi göstərməyi bacarmalıdır. Ağılı hər zaman ən gözəl keyfiyyət hesab edilmişdir.

Qeyd edilən bu ağılı tərbiyəsi orta əsr Azərbaycan mütəfəkkirlərinin əsərlərində də özünü təsdiqləmişdi. Tədbirlik, eləcə də öz yerini bilmək, özünü və digərlərini qiymətləndirmək bacarığı, özünü inkişafa və təkmilləşdirməyə sövq etmək deməkdir. Bilik almağa cəhd göstərmək,

idarəetmə qaydalarına, ictimai və hüquqi normalarına ədalətlə, vicdanla riayət etmək bacarığı bədəninin sağlamlığını qorumaqdır.

İdrakla əldə edilən əxlaqi keyfiyyətlər şəxsiyyətin formalaşmasına göstərdiyi təsir orta əsr Azərbaycan mütəfəkkirlərindən X.Şirvanin, N.Gəncəvinin, N.Tusinin, M.Əvhədinin, İ.Nəsiminin, Ş.İ.Xətəinin, M.Füzulinin əsərlərində daim diqqət mərkəzində saxlanılmışdı. Ağıllılıq bəxti gətirməkdən üstün tutulur. Çünki ağıllılıq daimi dövlət və ən gözəl zinət hesab edilirdi.

Orta əsr Azərbaycan mütəfəkkiri X.Şirvani elmin böyük carçısı olmuşdur. Ağılı yüksək qiymətləndirən, insan zəkasını və onun yaradıcı qüdrətini alqışlayan mütəfəkkir müasirlərini dövrünün elmlərini öyrənməyə, həmçinin təbliğ etməyə çağırmışdır. O yazırdı:

Mənəm-mənəm deyib öymə özünü,

Həmişə müxtəsər eylə sözünü.

Cahildir özünü tərif edənlər,

Çox bilirəm, - demə, - bilsən də əgər (32, 75).

Məlum olduğu kimi şəxsiyyətin formalaşması prosesi mürəkkəbdir. Bu prosesdə insanın əmək, fiziki, əqli, əxlaqi və estetik tərbiyəsi mühüm rol oynayır.

Qeyd edək ki, insanın fiziki və mənəvi qüvvələrinin ahəngdarlığına yaxınlaşması şəxsiyyətin formalaşmasına da təsir göstərə bilər. Şəxsiyyətin formalaşması bütöv bir proses olmasına baxmayaraq tərbiyənin cəhətlərinin hər biri digərləri ilə qarşılıqlı əlaqədə şərtlənirdi. Eyni zamanda tərbiyə prosesi vahid özəyə malikdir. Bu özək bitkin şəxsiyyətin inkişafına kömək edir.

Orta əsr Azərbaycan mütəfəkkirlərinin fikrində əxlaq tərbiyəsi tərbiyənin, məzmununun ən zəngin tərkib hissəsi

kimi göstərilmişdir. Şəxsiyyətin necəliyi öncə bununla qiymətləndirilmişdi. Onu da qeyd edək ki, əxlaqi kamillik insanın öz-özünü başa düşdüyü və tanıdığı zaman meydana çıxır.

Nizami Gəncəvi yazırdı:

Özündən hər kim ki, deyil, xəbər dar,
Bir qapıdan girər, birindən çıxar (27, 26).

və yaxud

Ağıl-kamal bəsləməz, igidliyə ədavət,
Hünər də, igidlik də ədalətdir, ədalət (21, 84).

Pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor Yusif Talıbov yazırdı: “Nizamiyə görə insanı kamillik mərtəbəsinə ucaldan onun ağılıdır, elmidir. İnsan ağıl-kamalı ilə şərəfli-dir. İnsana ədəb öyrədən də onun ağılıdır” (61, 97).

N.Gəncəvinin “Xəmsə”sindəki elmləri şərti olaraq dörd qrupa bölmək olar:

1. insanı, bəşəri öyrənən elmlər;
2. heyvanı, bitkini öyrənən elmlər;
3. daşı, torpağı, yeraltı sərvətləri öyrənən elmlər;
4. hər b elmləri.

Mütəfəkkirin əsərlərindəki qəhrəmanlar (Xosrov, Bəhram, Nofəl, İsgəndər, Nüşabə və s.) yuxarıda şərti olaraq dörd qrupa böldüyümüz elmlərin demək olar ki, hamısını bilirdilər. Nizamiyə görə ali şəxsiyyət filosofcasına düşünməli və bu elmlərin hamısına aşına olmalıdır.

Orta əsr Azərbaycan mütəfəkkirlərinin fikrində ən yaxşı əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlər təbliğ edilmiş, pis və mənfi keyfiyyətlər isə tənqid edilmişdir.

Qeyd edək ki, X.Şirvani, N.Gəncəvi, N.Tusi, M.Əvhədi, İ.Nəsimi, Ş.Xətai və M.Füzuli daima sosial-etik və əxlaq tərbiyəsi məsələlərinə diqqət yetirmişlər. Onların

əsərlərində əxlaq tərbiyəsinin məzmunu geniş şəkildə açıqlanmış və təbliğ olunmuşdur. Əsərlərində əxlaq tərbiyəsinin məzmununa daxil edilən əsas keyfiyyətlər xeyirxahlıq, təmkinlilik, düzlük və saflıq olmuşdur. Dahi mütəfəkkirlərimiz əxlaq tərbiyəsinin həm əxlaqi-saflaşdırıcı, həm də əxlaqi-formalaşdırıcı xüsusiyyətlərini əxlaqi kamilliyə çatmaq mövqeyindən müəyyənləşdirmişlər.

Dahi mütəfəkkir N.Tusi əxlaqi keyfiyyətlərin qiymətini və dəyərini onun təzahürü ilə müəyyənləşdirməyi lazım bilmişdir. O, insan xasiyyətini və vücudunu təbiətin ziddiyyəti hesab etmişdir. Ona görə də o, tərbiyə işində hər insanın təbiətindəki fərdi xüsusiyyətləri nəzərə almağı vacib hesab etmişdir. Mütəfəkkir əxlaqi keyfiyyətlərə daxil olan fəzilət xüsusiyyətləri haqqında məlumat verərkən elmi əsərlərə söykənmişdir. Onun fikrincə ən şərəfli sənət olan əxlaqın safdaşdırılması məsələsi şəxsiyyətin əxlaq tərbiyəsi sahəsində həm nəzəri, həm də praktik məsələləri əhatə etməli, özünün obyekt və predmeti olan elm sahəsi kimi öyrənilməlidir.

N.Tusi “Əxlaqın safdaşdırılması” elminin məzmununda insan nəfsinin mahiyyətini, hikmətlərə yiyələnməsini və kamilləşmə yollarını pedaqoji-psixoloji əsaslarla şərh etmişdir. Mütəfəkkir yazırdı: “İlk növbədə uşağın təbiətinə, nəyə qabil olduğunu nəzər yetirmək, ağılna, fərsətinə fikir vermək... vacibdir” (51, 160).

N.Tusi eyni zamanda insanda xoşagəlməz əxlaqi keyfiyyətlərin yaranmasının da izahını vermiş və onların aradan qaldırılması yollarını göstərmişdir. O, daha çox kəsalət və ətalət, cəhalət və nadanlığı, xudpəsəndliyi və həyasızlığı şəxsiyyəti mənəvi inkişafdan saxlayan amillər kimi göstərmişdir. Ona görə də həтта müsbət keyfiyyətlərin

özü belə ifrata vararsa və ya lazımınca meydana çıxmazsa, mənfi keyfiyyətlər şəklinə düşə bilər.

Orta əsr Azərbaycan mütəfəkkiri M.Əvhədi də tərbiyə olmadan insanın lazımınca formalaşmayacağını göstərmişdi. Əvhədinin fikrincə, meyvə almaq üçün bağban ağaclara qulluq etdiyi kimi, insan da şəxsiyyət kimi formalaşmaq üçün tərbiyəyə möhtacdır. O yazırdı: “Tərbiyə almaq o qədər də asan iş deyil, çətindir, lakin sonu şirindir” (47, 98). Onu da qeyd edək ki, Əvhədi özbaşına böyüməyi ən qorxulu hal hesab etmişdir.

M.Əvhədi digər mütəfəkkirlərdən fərqli olaraq uşağın tərbiyəsini dayəyə tapşırmağa qarşı çıxmışdır. Onun fikrincə, övladın tərbiyəsi ilə ancaq valideynlər, xüsusilə də ata məşğul olmalıdır. O yazırdı:

Özün əkdiyinə, ey ata inan,
Yaxşı olar, özün olasan bağban...
Bağda budaq sınsa qəm çəkməz baxan
Onun hər dərddini bil çəkər bağban (47, 111).

Mütəfəkkir başqa bir əsərində yazırdı: “Övladın gül də olsa sənindir, tikan da” (47, 93). Ona görə də elə etmək lazımdır ki, övladın gül olsun, tikan yox. Əvhədi yazırdı:

O, bir xəzinədir, qorunsa əgər,
Yoxsa zəhmətlərin olacaq hədə
Sənindir, gül olsun, o yaxud tikan,
Özün əkdiyini xar etmə, aman (47, 112).

Onu da qeyd edək ki, mütəfəkkir əsərlərində tərbiyəni sadə və əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərlə məhdudlaşdırmamışdır. O, elm, danışıq, və peşə öyrətməyi də tərbiyə işinə daxil etmişdir. Mütəfəkkirin fikrincə elm öyrənməyin yollarına bələd olandan sonra hər kəs öz-özünü elm ilə kamilləşdirməyə çalışmalıdır. Əvhədi elmi kamillik mən-

bəyi saymış və şəxsiyyəti elmsiz formalaşdırmağı mümkün hesab etmişdir.

Orta əsr Azərbaycan mütəfəkkiri İmadəddin Nəsimi də şəxsiyyətin formalaşmasında tərbiyə amilinə toxunmuşdur. O yazırdı: “Tərbiyə böyük aləmdə, kiçik aləm olan insanı fəaliyyətə hazırlayır, özünə özünü tanıdır. Bütün maddi və mənəvi aləmi özündə birləşdirən “mən”ini inkişaf etdirir və haqqa qovuşdurmuş olur” (35, 87).

Nəsimiyə görə tərbiyə insanın özünüdərkinə şərait yaratmalı və kömək etməlidir. Özünüdərk təlim yolu ilə və biliklərə yiyələnməklə baş verir. Belə ki, bu yönümü istiqamətləndirən iradəlilik və ağıllıq keyfiyyətlərini də tərbiyə formalaşdırır.

Dahi orta əsr Azərbaycan mütəfəkkiri Ş.İ.Xətaiyə görə özünü dərk edən və anlayan insan öz kimliyini, özünü, nəfsini bilməli, büdrəmələrə və cinayətlərə yol verməməlidir. Onuda qeyd edək ki, Ş.İ.Xətai irsən saf olmayan təbii imkanlı şəxsləri tərbiyə ilə saflaşacağına inanmamışdır. Güzgüsü pak olmayan insan Xətaiyə görə ən yaramaz insandır. Belə insanların yaxşılığına və insan adını doğrultmasına heç bir ümid yoxdur. O yazırdı:

Bilməyən kəndi vücudun, həqqi bilməz, lacərəm,
Kim ki, bildi nəfsini aləmdə gümrah olmadı.
Güzgüsü pak olmayanın çarəsi yoxdur pasinə
Qaldı məhrum ta əbəd ol anə həmrəh olmadı.
Hər nə qılsan nikü bəd, axır sana ol tuş olur,
Çəkmədi şərməndəlik, hər kim ki, bədxah olmadı

(34, 171).

Mütəfəkkir bu şeirində yaxşılığın hər kəsin özü üçün yaxşılıq bədhaxlığın da eləcə bədxahlıq doğurduğunu bildirmişdir. O, eyni zamanda insanın öz vücudunu bilərək

özünü təkmilləşdirməsi və formalaşdırması ilə məşğul olmasını da məsləhət görmüşdür.

Dahi Azərbaycan mütəfəkkiri M.Füzuli də insana və onun yaradıcı gücünə inanmış, bu gücü tərbiyə ilə istiqamətləndirməyi bilirmişdir. O, əsərlərində göstərmişdir ki, insan səy və inad etsə quru ağacların bar verməsinə xaraba səhraların da lələzara çevrilməsinə nail ola bilər. Ona görə ki, o, insanın insan ləyaqətinə çatmasında elmin və maarifin gücünə inanırdı. Mütəfəkkir tərbiyə alanın səyindən bəhs etdiyi kimi, tərbiyə verənin də məsuliyyətini unutmamışdır.

Pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor Ə.Seyidov yazırdı: “Füzuli göstərir ki, tərbiyə verən öz işini çox məsuliyyətlə yerinə yetirməli, xüsusi səy və diqqətlə tərbiyə işi ilə məşğul olmalıdır. Lazım gəldikdə tərbiyə etdiyi şəxsə “ciyərdən qan” verməlidir (57, 194).

Qeyd edək ki, Füzuli belə bir tərbiyəni yalnız məktəb yaşından deyil, körpəlikdən verilməsini düzgün hesab edirdi. Onun fikrincə balaca uşağı hənsi məqsəd üçün tərbiyə etsən, o cür də yetişəcəkdir. O, uşağı nəzarətsiz və özbaşına buraxmağın qəti əleyhinə çıxmış, mütləq məktəbdə təlim-tərbiyə almağa cəlb etməyi vacib saymışdır.

M.Füzuli əsərlərində tərbiyənin məzmununu və vəzifəsini geniş planda, yəni əqli, əxlaqi, estetik, fiziki və əmək-peşə hazırlığı səviyyəsində verilməsini göstərmişdir. Mütəfəkkir dövründə feodalizm yüksək inkişaf etmişdir. Həmin dövrdə feodallar öz övladlarına əsilzadə tərbiyəsi verdimiş, fiziki tərbiyədən və əmək tərbiyəsindən çəkin-dirmişlər. Füzuli isə tələb edirdi ki, uşaq kimin övladı olursa olsun hərtərəfli və ahəngdar tərbiyə olunmalıdır.

Əgər tərbiyə düzgün aparılmazsa tərbiyə olunandan tam, bütöv insan formalaşmaz. Mütəfəkkir bu haqda yazırdı:

Ey xacə, gər qulundan oğulluq murad isə,

Şəfqət gözülə bax ona daim oğul kimi.

Gər oğluna dilərsən ola sahibi-ədəb,

Əlbəttə, eylə zillətə mötad qul kimi (15, 79).

Orta əsr Azərbaycan mütəfəkkirlərinin əsərlərində şəxsiyyət tərbiyəsinin məzmununa daxil edilən əqli tərbiyə yalnız biliklilik, elmlərə yiyələnmə və alimlik kimi qiymətləndirilmiş, əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərə yiyələnmə vasitəsi və eləcə də, bu keyfiyyətlərdən istifadə imkanını kimi nəzərdə tutulmuşdur. Buna görə də onların əsərlərində əqli tərbiyə ilə əxlaq tərbiyəsi daima bir-birilə sıx əlaqələndirilmiş və vəhdətdə götürülmüşdür.

Qeyd edək ki, təhsil almaqla və səyahətlərə çıxmaqla insan aqlını dərinləşdirir, təkmilləşdirir hərəkət və davranışlarında tələbat və ehtiyaclarının ödənilməsində yüksək əxlaqi keyfiyyətlərdən istifadəyə səy edir. İnsan özünü yüksək səviyyədə təzahür etdirməsə xeyir ziyandan çox olar. Ağıllılığı təmin edən öyrənmə, təhsil və bilik fayda verir. Ona görə ki, təhsil şəxsiyyətin kamilliyini təmin edir.

Onu da qeyd edək ki, şəxsiyyət tərbiyəsinin məzmununda əmək tərbiyəsi, estetik tərbiyə və fiziki tərbiyə məsələlərinə də yer verilmişdir. Bir-biri ilə sıx əlaqədə və vəhdətdə olan tərbiyənin bu növləri şəxsiyyətin ahəngdar inkişafına xidmət etmişdir. Əməksevərlik, peşəkarlıq, zəhmətə qatlaşma, sağlamlıq, gümrahlıq və çeviklik kimi müsbət əxlaqi keyfiyyətlərə malik olan insanlar həm də xeyirxah və ədalətli, yetkin və müdrik, kamil insan və əsil şəxsiyyət sayılmışlar.

Şəxsiyyət tərbiyəsinin vəzifələri sırasında ahəngdar inkişafı təmin etmək, insanı kamillik səviyyəsinə yüksəltmək, insanı təbii və sosial vəzifələri ləyaqətlə yerinə yetirməyə hazırlamaq mühüm yer tutur. Bu vəzifələrin düzgün yerinə yetirilməsi üçün böyüyən insandan öncə ailə tərbiyəsinin düzgün qurulması tələb olunmalıdır.

Təsadüfi deyildir ki, orta əsr Azərbaycan mütəfəkkirlərinin fikrində ailə ilkin tərbiyə ocağı sayılmış, uşağın həyatda əldə etdiyi bütün qabiliyyət və keyfiyyətlərdə ailənin mühüm əhəmiyyət daşdığı qeyd edilmişdir. Çünki ata və ananın tərbiyəçilik funksiyası şəxsiyyətin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Orta əsr Azərbaycan mütəfəkkirlərinin əsərlərində sosial bərabərlik və ümumilik arzu olunmuşdur. Lakin real olmadığından hər bir şəxsə tərbiyəlilik tələbləri ayrıca verilməmiş və hər bir insanın özünü şəxsiyyət kimi təkmilləşməsi özündən asılı hesab edilmişdir.

Qeyd edək ki, hər kəs öz mövqeyini və eləcə də, yaşayışını, qazandığı əqli, əxlaqi, fiziki, estetik və əmək tərbiyəsi hazırlığı ilə təmin etməlidir. Cəmiyyətdə əsrlərlə təcrübə keçərək formalaşan əxlaq normaları insanın əxlaq tərbiyəsinin məzmununu və vəzifələrini müəyyənləşdirmiş və şəxsiyyətin başlıca keyfiyyətinə çevirmişdir.

Yekun olaraq onu qeyd edək ki, Azərbaycan ictimai-pedaqoji fikrində şəxsiyyət tərbiyəsinin məzmununda ilk öncə insanların bir-birilə ünsiyyət və münasibət mədəniyyətinə, davranış tərzinə və normalarına yiyələnməsi əsas yer tutmuş, cinslərarası ünsiyyət, münasibət və davranış xüsusiyyətləri üstünlük təşkil etmişdir.

2.3. Müasir şəraitdə şəxsiyyətin formalaşması prosesində tarixi-nəzəri fikrin öyrənilməsinin əhəmiyyəti

Müasir şəraitdə ölkəmizdə tərbiyə işinin əsas məqsədi böyüyən nəsli vicdan əxlaqına, tərbiyə mədəniyyətinə və vətəndaşlıq keyfiyyətlərinə yiyələndirməkdən ibarət olmuşdur. Burada xüsusi məqsəd onu yaşatmaq, təbii və ictimai vəzifələri yerinə yetirmək və fəaliyyət göstərmək üçün hazırlamaq, ümumi məqsəd isə onun hərtərəfli və ahəngdar inkişafına nail olmaqdan ibarətdir.

Əsas xüsusi və ümumi məqsədə nail olmağın yeganə yolu isə yenə də təhsildir. Çünki təhsil hər zaman insanın özünü və dünyanı dərk etməsinin təminatçısı rolunda çıxış edir. Təhsil hərtərəfli və ahəngdar inkişafa təkan verir. Bilik elmi məhsulları məlumata çevirir, qanunauyğunluqları aşkarlayır. Buna görə də tərbiyə şəxsiyyətin yetkinləşmə prosesində təhsil vasitəsilə daha güclü amilə çevrilir.

Onu da qeyd etmək ki, təhsil vasitəsilə şəxsiyyətin inkişafını və tərbiyəsinə daha optimal, daha səmərəli və daha düzgün elmi əsaslarla qurmaq olur. Cəmiyyətin müasir inkişafı şəraitində təbii-ictimai fəallığa malik normal insan formalaşır.

İnkişaf həyatın müasir mərhələsində böyüyən insanın tərbiyəsi şəxsiyyət yetişdirilməsi vəzifəsi ilə üst-üstə düşür və bu öz həllini tapır. Bu gün əsas vəzifə insanın kamillik səviyyəsinə çatdırılması və onun şəxsiyyət bütövlüyünə nail olmasıdır.

İctimai fikir tarixində bir çox ideya və baxışlar ciddi dəyişikliklərə uğraya-uğraya və təkmilləşə-təkmilləşə min illər boyunca tarixi inkişaf mərhələsi keçərək günümüze

qədər gəlib çıxmışdır. Bütün bunlar müxtəlif mənbələrdə qorunub saxlanmış, nəsil-dən-nəslə ötürülmüş, elmi baxışların nəzəri və praktik inkişafına təkan vermişdir.

İctimai-pedaqoji fikrin, o cümlədən onun baş problemi olan şəxsiyyətin formalaşması ideyasının ilkin təsəvvürləri və mənzərsinin birinci mənbəyi xalqın yaratdığı incilərdir, yəni xalq pedaqogikasıdır.

İnsanın istəyi və arzularından xəbər verən qayaüstü rəsmlər (Qobustan və Gəmiqaya qayaüstü rəsmlər-T.X) qədim insanların təfəkkür və idrak dairəsində düşündüyünü və məqsədyönlü hərəkət etdiyini sübut edir. Hələ ağac qabıqlarına, heyvan dərilərinə və sal daşlara yazı üçün müraciət edilməmişdən min illər bundan əvvəl insanlar öz arzu və istəklərini, təbiətə, insanlara münasibətlərini əsatirlərdə, rəvayətlərdə, nağıllarda, bayatılarda və digər qoşmalarda ifadə etmişlər.

Şifahi şəkildə ağızdan-ağıza keçən bu təfəkkür məhsulları xalqın həyatını, məişətini, düşüncələrini, mübarizəsini, inam və əqidələrini ifadə etmişdir. İnsanın tərbiyə sahəsindəki təcrübə və biliklərini sələflərdən xələflərə vermək işi xüsusi ustalıq, qayda-qanun, adət və ənənə tələb etmişdir. Bu yolla xalq pedaqogikası yaranmışdır. Beləliklə də elmi pedaqogika meydana gəlməmişdən çox-çox əvvəl xalq pedaqogikası mövcud olmuşdur (28, 43).

Orta əsr Azərbaycan pedaqoji fikir nümayəndələrinə görə, genetik-irsi imkanlar, mühit və sistemli tərbiyə hansı mahiyyət və məzmununda olarsa, insan da həmin məzmun və mahiyyətə yiyələnər. Bu zaman isə insan həyatda qazandıqlarını öz hərəkətində, davranışında, fəaliyyətində və ideyalarında nümayiş etdirər.

Bütün varlıqların ən mürəkkəbi olan insanın inkişafı və formalaşması insan əli və ağılı ilə hələlik tam kodlaşdırmaq mümkün olmasa da, ona təsir amillərini məqsədyönlü şəkildə nəzərə almaqla və mümkün təsirlər vasitəsilə təşkil etməklə insanın özünü təkmilləşdirməsinə nail olmaq mümkündür. Çünki bu ona təbii imkan kimi yaradan tərəfindən verilmişdir.

Tərbiyəçidən asılı olan əsas məsələ böyüyən insanı elmi-pedaqoji əsaslarla sosial mühitdə məqsədemüfəviq şəraitdə kamil bütöv şəxsiyyət kimi yetişdirməkdən ibarətdir.

Şəxsiyyətin bütövlüyü vicdan əxlaqına, tərbiyə mədəniyyətinə, qənaətçillik keyfiyyətlərinə, vətəndaşlıq yetkinliyinə və güclü iradi qüvvəyə yiyələnməklə yaranır. Həmçinin bütöv tam bir şəxsiyyət söz və əməl birliyində faydalı, qurucu davranış və hərəkətdə qabiliyyətli olmaqda təbii, ictimai və hüquqi vəzifələri ləyaqətlə yerinə yetirməkdə özünü göstərir.

Qeyd edək ki, müasir inkişaf şəraitində şəxsiyyət dedikdə təbii-ictimai fəallığa malik normal insan nəzərdə tutulur. Həyatın müasir mərhələsində böyüyən insanın tərbiyəsi şəxsiyyətin yetişdirilməsi vəzifəsi ilə üst-üstə düşür və bu öz həllini tapır. Bu gün əsas vəzifə insanın kamillik səviyyəsinə çatdırılması və onun şəxsiyyət bütövlüyünə nail olmasıdır.

Azərbaycan ictimai-pedaqoji fikri bunun üçün zəngin nəzəri və praktik əhəmiyyətli dəyərlərə malikdir. Tarixi faktlar göstərir ki, bu dəyərlərdən istifadə edib, intibaha qovuşan xalqımız insanın əqli yaradıcı imkanlarının yüksək səviyyədə inkişafına nail olmuş, qanunlara hamılıqla əməl olunması şəraitində vicdan əxlaqına, başlıca olaraq

tərbiyə mədəniyyətinə və vətəndaşlıq qüruruna yiyələnmişdir.

Müasir şəraitdə ölkəmizdə tərbiyə işinin əsas məqsədi böyüyən nəsli vicdan əxlaqına, tərbiyə mədəniyyətinə və vətəndaşlıq keyfiyyətinə yiyələndirməkdən ibarət olmalıdır. Məqsədə nail olmağın əsas yolu və əsas vasitəsi isə təhsildir.

Qeyd edək ki, Azərbaycan ictimai-pedoqoji fikri daim təhsilin fasiləsizliyi və hərtərəflililiyi ideyasını irəli sürmüşdür. Bu ideyadan bu gün də istifadə edilməsi şəxsiyyətin ahəngdar inkişafında və kamilliyində çox böyük əhəmiyyət daşıyır.

Təhsilin hərtərəfliliyi istər humanitar elmlərin (ədəbiyyat, tarix, fəlsəfə, sosiologiya), istərsə də təbiət elmlərinin (fizika, biologiya, astronomiya, riyaziyyat, kimya) və mənəvi ruhi elmlərin (din, etika, estetika, pedaqogika, psixologiya) birlikdə öyrənilməsini nəzərdə tuturdu. Yəni bu fənlər haqqında olan biliklər bir-birilə əlaqəli şəkildə öyrənilməli və dünyanın bütün tərəflərdən anlayaraq düzgün dərk edilməsinə şərait yaradılmalıdır.

Təsadüfə deyildir ki, orta əsr ictimai-pedoqoji, fəlsəfi və ədəbi fikir sahiblərinin hamısı universallığa eləcə də, bilik hərtərəfliyinə malik olmuşlar. Fasiləsiz təhsil hamı üçün deyil, təlimə marağı, meyli və qabiliyyəti olanlar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Təhsilin universallığı əsas məqsədə yəni ki, bütöv şəxsiyyət “mən”inin yaranmasına və möhkəmlənməsinə, onda vicdan əxlaqının, ədalət və humanizmin, xeyirxahlığın, ürək saflığı və məhəbbətinin, iradəlilik və sədaqətin, şərəf və namusun, cəsarət və sözü bütövlüyünün iradi möhkəmliyə aparıcı qüvvəyə və hissə çevrilməsinə eləcə

də, düzgün nəticə çıxara bilmək qabiliyyətinin formalaşmasına gətirib çıxarmalıdır.

İslam dinində Allaha inam borcu insanın bütün digər əməllərinin əsas göstəricisi kimi şərh edilirdi. İslam mövqeyi və vəzifəsindən, ölkəsi və dövlətindən asılı olmayaraq insanları vətəndaşlıqda eyniləşdirir, onları tam olan dünyanın vətəndaşı kimi bir-birinə qarşı mehriban olmağa çağırırdı (36, 30).

Tarixi təcrübə öyrədir ki, insanda sağlam inam və əqidənin olması onu ziyanlı hərəkətlərdən çəkəndirmişdir. Dəyişməz, görünməz, əbədi və tək olan Allaha inam təmizlik, saflıq əqidəsi şəxsiyyətin idealını müəyyənləşdirmiş, onun fəaliyyətinə hərəkət və davranışına aydınlıq, qətilik və ülvilik vermişdir. Buna görə də müasir tərbiyə işində inam və əqidənin formalaşması daim diqqət mərkəzində olmalıdır. Bu həm təhsil prosesində, həm də təlimdənkənar tədbirlərdə həyata keçirilməlidir. Heç bir xarici nəzarət və heç bir hüquqi qanun insanın hərəkət və fəaliyyətində ləyaqəti tam dolğunluğu ilə təmin edə bilməz. Əgər insanın qəlbində yaradana və onun ali qüdrətinə inam yoxdursa insan kamilləşə bilməz.

Buna görə də şəxsiyyətin bütövlük kateqoriyası kimi vicdan əxlaqı insanın daxili aləminin və mənəviyyat dünyasının özülünü təşkil edir. Dinin tərbiyəedici imkanlarından istifadə edilməsi bu cəhətdən yaxşı nəticə verir.

Orta əsr Azərbaycan mütəfəkkirləri səbrin, dözümlü və təmkinliyin şəxsiyyətin əsas keyfiyyətlərindən olduğunu qeyd etmiş, iradi qüvvəsinə yiyələnməyi vacib saymışlar. Müasir tərbiyə işində məhz bu keyfiyyətlərin böyüyən nəsildə yaradılması şəxsiyyətin uğurlu fəaliyyətə yönəlməsinin əsasını təşkil etmişdir.

Qeyd edək ki, elm, mədəniyyət, fəlsəfə və dövlət quruculuğu tarixinə düşmüş böyük şəxsiyyətlər yüksək istedad və qabiliyyətləri ilə yanaşı, özünəməxsus xarakter xüsusiyyətləri ilə də seçilmişlər. Belə şəxsiyyətlər əqidə böyüklüyü və xarakter xüsusiyyətləri ilə öndə getmişlər. Bu isə bu kimi insanlarda xarakter qətiliyinin və daxili ideya qüvvələrinin əməli işə çevrilməsinə təkan vermişdir.

Ümumən qəbul edilməsindən asılı olmayaraq, bu qeyri-adi hadisəyə və tarixə çevrilmişdir. Əlbəttə, hamı böyük iradə qüvvəsinə və güclü xarakterə malik böyük şəxsiyyət kimi tarixə düşə bilməz. Lakin hər kəs bir insan ömrü müddətində özünəməxsusluğunu və öz fonemen tipini meydana gətirə bilər. Çox zaman prinsipallıq, obyektivlik, ədalətlik, xeyirxahlıq, halallıq, işgüzarlıq və mənfi keyfiyyətlərlə barışmazlıq güclü xarakterə malik şəxsiyyətlərdə üzə çıxır. Deməli şəxsiyyətin praktik fəaliyyətə hazırlığında peşəkarlıqla, əxlaqi-mənəvi kamilliklə yanaşı iradə qüvvəsinə və güclü xarakterə yiyələnməsi də mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Qeyd edək ki, Azərbaycan ictimai-pedaqoji fikrində münasibət, ünsiyyət və davranış tərbiyəsi şəxsiyyət yetişdirilməsində ilkinlik mərhələsini təşkil etmiş və bütün ömrü boyu tənziqləmə funksiyasını yerinə yetirmişdir. Burada həmcinslərin davranış tərzləri, bir-birlərinə qarşı münasibət və ünsiyyət mədəniyyətləri, eləcə də, insanların cəmiyyətdə davranış səviyyəsi diqqət mərkəzində dayanır. Ona görə ki, cinslərarası münasibətlər şəxsiyyətlərarası münasibətlər kimi inkişaf edir.

Bütün zamanlarda əxlaq və mənəviyyət şəxsiyyət bütövlüyünün aparıcı meyarı kimi götürülmüşdür. Azərbaycan ictimai-pedaqoji fikrində şəxsiyyətin mənəviyyəti de-

dikdə insaların xeyrinə xidmət edən ümumbəşəri dəyərlərin təzahürü nəzərdə tutulur. Çünki əsas mənəvi inkişaf amili olan islam dini şovinst dinçilik ruhundan tamamilə uzaq ümumbəşəri məhəbbət metodologiyasına söykənir.

Orta əsr Azərbaycan mütəfəkkirlərinin fikrində ürəkdən sevmək və zövq ala bilmək hissini güclü olması şəxsiyyət bütövlüyü kimi qiymətləndirilir. Bu cəhət müasir şəraitdə də tərbiyə işinin əsas məzmununa daxil edilməlidir. Çünki insanın insana mənəvi təsiri məhəbbətlə sevməklə mümkündür.

Onu da qeyd edək ki, hörmət, ehtiram və ləyaqət hissi də elə məhəbbətlə əlaqədardır. Ona görə ki, anaya, ataya, bacıya, qardaşa, qohuma, dosta, qonşuya məhəbbətlə münasibət, insanlara təbiətə, təbiətin sərvətlərinə və gözəlliklərinə münasibət insanın insani mövqeyini müəyyənləşdirir. Ona sağlam və faydalı münasibət üçün şərait yaradır.

Qeyd edək ki, məhəbbət hissi fədakarlığı, cəsarəti, təmkini, sədaqəti, hörmət və anlaşımanı, etibarını doğurur və insanı ən nəcib duyğulara qovuşdurmaq üçün ucaldır. Buna görə də orta əsr Azərbaycan mütəfəkkirlərinin fikrində məhəbbət hissini tərbiyəsinə daha diqqətlə yanaşılmış və şəxsiyyətin bütövlük keyfiyyəti kimi qiymətləndirilmişdir.

Buna görə də müasir tərbiyə işində böyüyən nəslin mənəvi inkişafını sağlam ruhda təmin etmək üçün məhəbbət tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetirməlidir. Sevməyi bacaran insan torpağa, insanlara və təbiətə xəyanət gözü ilə baxa bilməz. Ona görə ki, sevən insan yalanı, kələyi və insanlara aldadıcı münasibəti öz şəxsiyyətinə sığdırmaz. Belə ki, insanlara sevgi dolu ürəklə yaşadığından saflıq, təmizlik xeyirxahlıq və fədakarlıq nümunəsi göstərir, qərəzdən, kindən və saxtakarlıqdan uzaq olar.

Orta əsr Azərbaycan mütəfəkkirlərinin fikrində şəxsiyyətin mənəvi yetkinliyinə və bütövlüyünün əsas keyfiyyətlərindən biri kimi, qənaətcilliyə əməl edilməsi qeyd edilmişdir (60, 71).

Araşdırmalar göstərir ki, bütün dövrlərdən bəri şəxsiyyətin ləyaqət və şərəf hissini qorunması, özünün hər kəsdən asılı olmayan yaşayışını təmin edə bilməsində qənaətcillik əsas keyfiyyət kimi qiymətləndirilmişdir.

Qeyd edək ki, müasir şəraitdə şəxsiyyətin tərbiyəsində qənaətcillik keyfiyyətinə insanın yiyələnməsi daha zəruri hesab edilir.

Hər bir xalqın dilində alilik, saflıq, ucalıq və müqəddəslik bildirən söz az deyil. Vətəndaş kəlməsi belə dərin mənə və əhatəli məzmun ifadə edən sözdür. Ona görə ki, həm əlamət, həm də keyfiyyət bildirir.

Vətəndaş o, şəxsə deyilir ki, müstəqil bir dövlətə mənsubdur. Uşaq anadan vətəndaş olmaq üçün doğulsa da, vətəndaşlıq mənəviyyəti keyfiyyətinə birdən-birə yiyələnmir. Hər bir insanın kiçik yaşlarından vətəndaş kimi hazırlanmaq və tərbiyə olunmaq ehtiyacı vardır. Çünki vətəndaşlıq həm də şəxsiyyətə yetkinliyin fiziki və əxlaqi-mənəvi kamilliyin nümayişi deməkdir.

Vətəndaşlıq o, zaman əxlaqi normada təzahür edir ki, qanunun aliliyi və hökmranlığı gənc nəslin tərbiyəsini tərkib hissəsinə çevrilsin. Daha dəqiq desək əsl kök və inam mənbəyi olsun. Bu tarixən də belə olmuşdur.

Qeyd edək ki, bu gün şəxsiyyətin vətəndaşlıq borcuna və ləyaqətinə yiyələnməsi şəxsiyyət tərbiyəsini ən aktual problemlərindəndir. Məhz buna görə də orta əsr Azərbaycan mütəfəkkirləri bu cəhətdən maraqlı ideyalar irəli sürmüşlər.

Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan ictimai-pedaqoji fikrində əxlaqi hiss olan vicdan hərəkətinin şüurlu və düşünölmüş icrasında öz həllini tapmışdır. Vicdanlılıq özünüdərklə, özünəhörmətlə, özünənəzarətlə, təvazökarlıqla, xeyirxahlıq səyilə və ləyaqət hissi ilə əlaqəli olmuşdur.

Deməli, şəxsiyyətin xarakter keyfiyyətləri onun vicdanlı və ya vicdansız olduğunu müəyyənləşdirir. Çünki xarakter ağılın, ürəyin və hərəkətin sadəcə istəyi, qənaəti, təzahürü kimi deyil, necə deyərlər verdişi kimi özünü göstərir.

Sonda onu qeyd edək ki, müasir şəraitdə şəxsiyyətin bütövlüyünün formalaşdırılması üçün zəngin tarixi təcrübə mövcuddur. Orta əsr Azərbaycan mütəfəkkirlərlərinin (X.Şirvaninin, N.Gəncəvinin, N.Tusinin, M.Əvhədinin, İ.Nəsiminin, Ş.İ.Xətəinin və M.Füzulinin) fikirləri bir daha təsdiq edir ki, konkret məlum amillərlə formalaşan şəxsiyyətin iradi qüvvəsi xarakter özünəməxsusluğu və yüksək vətəndaşlıq keyfiyyətləri ilə özünü büruzə verdikdə tarixi-ictimai vəzifələrin icrasında fəallıq göstərir və liderlik səviyyəsinə yüksələ bilir.

NƏTİCƏ

Şəxsiyyətin formalaşması haqqında ideyalar qədim dövrlərdən başlayaraq meydana çıxmışdır. Cəmiyyətin inkişafında müvafiq zənginləşmə yolu keçmiş və Azərbaycan ictimai-pedaqoji fikrinin mühüm probleminə çevrilmişdir.

Orta əsrdən başlayaraq bu problemlə əlaqədar əhəmiyyətli nəzəri fikirlər söylənilmiş, praktikada optimal həlli yollarının göstərilməsinə səy edilmişdir.

Qeyd edək ki, bu dövrdə şəxsiyyətin formalaşması ideyası insanın tərbiyə edilməsi kimi başa düşülmüş və yaxşı insan yetişdirilməsi məqsədini daşımışdır.

Orta əsrlərdə bu məqsəd daha da aktuallaşmış, kamil insana və yaxud insanın kamilliyinə nail olmaq niyyətinə çevrilmişdi. Şəxsiyyətin formalaşması problemi insan haqqında biliklərə bələd olmağı və ona tərbiyəvi təsir göstərə bilmək ustalığına yiyələnməyi tələb edirdi.

Bildiyimiz kimi insanın şəxsiyyət kimi formalaşmasına üç əsas amil təsir göstərir:

1. İrsiyyət;
2. Mühit;
3. Tərbiyə.

İnsan psixi inkişafa səbəb olan təbii imkanlar və irsi keyfiyyətlərlə doğulur. Sosial mühitdə məqsədyönlü, sistemli və ardıcıl tərbiyəvi təsirlərlə inkişaf edir. Özünüdərək və özünütəkmilləşdirmə ilə isə şəxsiyyət kimi formalaşma keçirir.

Şəxsiyyətin formalaşması təbii və bioloji inkişafa uyğun olaraq insana edilən tərbiyəvi təsirlərlə formalaşır. İnsanın öz ehtiyacını və tələbatını ödəməsi, təbii-ictimai

funksiyalarını yerinə yetirməsi prosesində özünüdərək səviyyəsinə uyğun olaraq özünü təkmilləşdirir.

Onu da qeyd edək ki, orta əsr Azərbaycan mütəfəkkirlərinin fikirlərində mövzu ilə bağlı fikir müxtəlifliyi olsa da, şəxsiyyətin yetkinliyində, bütövlüyündə və formalaşmasında konkretlik ifadə olumuşdur.

Orta əsr Azərbaycan mütəfəkkirlərinin fikrində şəxsiyyətin cəmiyyətdə daşdığı ictimai vəzifəyə və tutduğu mövqeyə görə tələb verilmiş və o, bu meyarlarla qiymətləndirilmişdir. Buna görə də valideyn tərbiyəçi funksiyasını ləyaqətlə daşmalı və nəsillərin kamil ötürücüsü olmalıdır.

Cəmiyyəti idarə edən şəxsiyyətlər ədalətli, səbirli, iradəli, xeyirxah və cəsarətli olmalı və insanlar üçün örnəyə çevrilməlidirlər. Belə insanlar normal sosial və mənəvi mühit yaratmaqla hər bir fərddə şəxsiyyət bütövlüyünün və vətəndaş ləyaqəti hissənin inkişafına təkan verməlidirlər.

Onu da qeyd edək ki, orta əsr Azərbaycan mütəfəkkirlərinin fikirlərində şəxsiyyətin formalaşmasında tərbiyəyə daha çox üstünlük verilmişdir. Ona görə də onlar şəxsiyyət tərbiyəsinin məzmununu, mahiyyətini, prinsiplərini və metodlarını konkret olaraq müəyyənləşdirə bilmişlər. Həmçinin onlar fərd, şəxs, şəxsiyyət və insan anlayışlarını şəxsiyyətin formalaşmasının daxili və xarici ziddiyyətlərinin inkişafı ilə izah etmişlər.

Qeyd olunmalıdır ki, şəxsiyyətin formalaşması anlayışı insanın bioloji, sosioloji və ictimai-tərbiyə amillərinin təsiri vasitəsi ilə hərtərəfli inkişaf etdirmişdir. Həmçinin insan özünü dərk etmiş və özünütəkmilləşdirmişdir. Buna görə də şüur, ünsiyyət və fəaliyyət şəxsiyyətin strukturu-

nun tərkib hissəsi hesab edilmişdir. Şəxsiyyətin inkişafı xarici təsirlərin və daxili qüvvələrin hərəkətverici təsirləri ilə formalaşmışdır.

Müasir şəraitdə şəxsiyyət bütövlüyünün formalaşması üçün zəngin pedaqoji irs mövcuddur. Qeyd edək ki, X.Şirvani, N.Gəncəvi, N.Tusi, M.Əvhədi, İ.Nəsimi, Ş.Xətai və M.Füzuli kimi görkəmli orta əsr Azərbaycan mütəfəkkirlərinin pedaqoji fikirləri müasir tərbiyə işində elmi-pedaqoji əsas və örnək kimi götürülə bilər. Onların şəxsiyyətin formalaşması haqqında söylədikləri fikirlər milli tərbiyə nəzəriyyəsinin elmi əsaslarını təşkil edir.

Deyilənlərdən belə nəticəyə gələ bilərik ki, vəsait orta əsr Azərbaycan mütəfəkkirlərinin fikirlərində şəxsiyyət tərbiyəsinin konkret metodlarının olduğunu və prinsiplərə əsaslandığını uğurla müəyyənləşdirə bilmişdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev Ə. Ə. Azərbaycan ictimai-pedaqoji fikrində şəxsiyyətin formalaşması problemi. Bakı: Avropa, 2005.
2. Axundov M.A. Zamanı qabaqayanlar. Bakı: Azərnəşr, 1990.
3. Aslanov A. M. Aristotel poetikasının Şərqi fəlsəfi və ədəbiyyatında mövqeyinə dair. Bakı: Azərnəşr, 1974.
4. Araslı H. M. Füzuli. Bakı: Maarif, 1958.
5. Araslı H. M. Xəqani Şirvani. Bakı: Yazıçı, 1982.
6. Bünyadov Z. M. Azərbaycan VII -IX əsrlərdə. Bakı: Elm, 1989.
7. Bakıxanov A. A. Gülistani-İrəm. Bakı: Maarif, 1951.
8. Cərulla qızı N. Mütəfəkkirlər şəxsiyyət haqqında. Bakı: Azərnəşr, 1991.
9. Cəfərov M. C. Füzuli düşünür. Bakı: Azərnəşr, 1969.
10. Əliyev R. İ. Şəxsiyyət və onun formalaşmasının etnopsixoloji əsasları. Bakı: Yazıçı, 2000.
11. Fahrettin R. Nasireddin Tusi düşüncəsində varoluş. Ankara 1985.
12. Füzuli M. Divanı. Bakı: Maarif, 1955.
13. Füzuli M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Maarif, 1983.
14. Füzuli M. Əsərləri. II c. Bakı: Azərbaycan EA, 1949.
15. Füzuli M. Əsərləri. IV c. Bakı: Azərbaycan EA, 1961.
16. Füzuli M. Əsərləri. III c. Bakı: Azərbaycan EA, 1958.
17. Füzuli M. Əsərləri. I c. Bakı: Azərbaycan EA, 1961.
18. Füzuli M. Mətlə. "1 – e" taqad. IV. Bakı: Yazıçı, 1987.
19. Füzuli M. Əsərləri. V c. Bakı: Elm, 1985.
20. Gəncəvi N. İsgəndərnamə. Bakı: Yazıçı, 1982.
21. Gəncəvi N. Sirlər xəzinəsi. Bakı: Azərnəşr, 1953.
22. Gəncəvi N. Yeddi gözəl. Bakı: Azərbaycan EA, 1974.

23. Gəncəvi N. Sirlər xəzinəsi. Bakı: Azərbaycan EA, 1974.
24. Gəncəvi N. İsgəndərnamə / İqbalnamə. Bakı: Azərbaycan EA, 1967.
25. Gəncəvi N. Leyli və Məcnun. Bakı: Yazıçı, 1982.
26. Gəncəvi N. Sirlər xəzinəsi. Bakı: Yazıçı, 1981.
27. Gəncəvi N. Yeddi gözəl. Bakı: Yazıçı, 1983.
28. Həşimov Ə. Ş. Azərbaycan xalq pedaqogikasının bəzi məsələləri. Bakı: Maarif, 1970.
29. Həşimov Ə. Ş. Pedaqogika kursunun tədrisində xalq hikmətindən istifadə. Bakı: Maarif, 1991.
30. Həmzəyev M. Ə. Pedaqoji psixologiya. Bakı: Maarif, 1991.
31. Xaqani Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərbaycan EA, 1956.
32. Xaqani Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərneşr, 1978.
33. Xətai Ş. İ. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
34. Xətai Ş. İ. Keçmə namərd körpüsündən. Şeirlər və poema-lar. Bakı: Yazıçı, 1988.
35. İmadəddin N. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider, 2004.
36. İslam: Qısa məlumat kitabı. Bakı: Azərneşr, 1985.
37. Kazımov N. M. Məktəb pedaqogikası. Bakı: Çarşıoğlu, 2002.
38. Kazımov N. M. Tərbiyənin elmi pedaqoji əsasları. Bakı: Maarif, 1983.
39. Köçərli F. Q. Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Elm, 1978.
40. Komenski Y. A. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. Bakı: Maarif, 1961.
41. Qasıмова L. N., Mahmudova R. M. Pedaqogika. Bakı: BDU, 2003.

42. Qaralov Z. İ. Nəsirəddin Tusinin elmi-pedaqoji irsinin öyrənilməsi haqqında //Azərbaycan məktəbi, 2001, № 1, s.33-35.
43. Quliyev S. M. Məktəblilərin mənəvi tərbiyəsində ailə, məktəb və ictimaiyyətin birgə fəaliyyəti. Bakı: Yazıçı, 1982.
44. Qasımlı M. P. Şah İsmayıl Xətəinin poeziyası. Bakı: Elm, 2002.
45. Mollayev İ. A. Orta əsr Azərbaycan mütəfəkkirləri təlim-tərbiyə haqqında fikirləri. Bakı: Maarif, 1996.
46. Mollayev İ. A. Azərbaycanda XIII-XIV əsr məktəb və pedaqoji fikir tarixi: Ped. elm. dok. ...dis. avtoref. Tbilisi, 1985.
47. Marağalı Ə. Cami-cəm. Bakı: Azərnəşr, 1970.
48. Muradxanov M. Ə. Gəncəvinin pedaqoji fikirləri: Ped. elm. dok. ...dis. avtoref.. Bakı: ADU, 1943.
49. Muradxanov M. Ə. və b. Pedaqogika. Bakı: Maarif, 1964.
50. Məmmədov Z. C. Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi. Bakı: Şərq-Qərb, 2006.
51. Nəsrəddin T. Əxlaqi-Nasiri. 2-ci buraxılış. Bakı: Çəşioğlu, 1989.
52. Paşayev Ə. X., Rüstəmov T. A. Pedaqogika. Bakı: Çəşioğlu, 2002.
53. Rzayev M. H. Şəxsiyyətin sosial məsuliyyəti və onun növləri. Bakı: Elm, 1993.
54. Səfərli Ə., Yusifov X. Qədim və Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1982.
55. Səfərli Ə. Q., Yusifov X. H. Qədim və Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Ozan, 1998 .

56. Seyidov Ə. Y. Azərbaycan pedaqoji fikrin inkişaf tarixindən. Bakı: Maarif, 1989.
57. Seyidov Ə. Y. Azərbaycan pedaqoji fikrin inkişaf tarixindən. Bakı: Yazıçı, 1987.
58. Sadiqov T. A. Uşaqların bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin formalaşması işinin elmi-pedaqoji əsasları. Bakı: Elm, 1994.
59. Salahzadə B. Z. İnci xəzinəsi. Bakı: Gənclik, 1977.
60. Şükürov A. M. Fəlsəfə. Bakı: Elm, 1997.
61. Talıbov Y. N. Gəncəvinin pedaqoji görüşləri. Bakı: Elm, 1994.

İnternet adresləri

62. www.bakunights.net/.../2993-qurani-kerimdeki-mocuzeler.html
63. www.Scribd.com/doc/24057625) Xeste Qasım. html